

Завдання до кваліфікаційної роботи бакалавра

ЛУЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет цифрових: освітніх та соціальних та соціальних технологій
 Кафедра: соціогуманітарних технологій
 Ступінь вищої освіти: бакалавр
 Галузь знань: 05 поведінкові науки.
 Спеціальність: 053 «психологія»
 Освітньо-професійної програма: «психологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри Жук О.М.

«__» _____ 202__ р.

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ ЗДОБУВАЧУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Ягодинець Світлана Володимірівна

1. Тема кваліфікаційної роботи «Вплив родинних стосунків на власні оціночні судження дошкільника»

Керівник роботи: канд. психол. н., доцент Бабій Микола Федорович

затверджені наказом закладу вищої освіти від «_01_» _02_ 2026_ р. № 4/01-02.

2. Строк подання здобувачем вищої освіти кваліфікаційної роботи «1» червня_ 2026 р.

3. Вихідні дані до роботи: наукова фахова література, періодичні видання, науково-методичні розробки вітчизняних та зарубіжних авторів.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, що потрібно розробити): аналіз літературних джерел за темою кваліфікаційної роботи, виклад загальної проблеми і вибір напрямів дослідження; опис рішення загальної проблеми та основних методів дослідження.

5. Перелік графічного (ілюстративного) матеріалу: 2 таблиці, 5 рис.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Розділ I: Концептуальний аналіз проблеми формування гендерної ідентичності у ранньому юнацькому віці	Доц. Бабій		
Розділ II. Аналіз результатів емпіричного дослідження	Доц. Бабій		
Висновки	Доц. Бабій		
	Доц. Бабій		

7. Дата видачі завдання «___» _____ 202__ р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи бакалавра	Строк виконання	Примітка
1.	<i>Обґрунтування теми</i>	До 24 січня 2026 р.	
2.	<i>Огляд літератури з досліджуваної проблеми</i>	До 14 лютого 2026 р.	
3.	<i>Перший розділ</i>	До 07 березня 2026 р.	
4.	<i>Другий розділ</i>	До 11 квітня 2026 р.	
5.	<i>Висновки та пропозиції</i>	До 09 травня 2026 р.	
6.	<i>Формування списку використаних джерел</i>	До 16 травня 2026 р.	
7.	<i>Нормоконтроль</i>	До 27 травня 2026 р.	
8.	<i>Інструментальна перевірка на академічний плагіат</i>	До 01 червня 2026 р.	
9.	<i>Представлення кваліфікаційної роботи бакалавра до захисту</i>	До 06 червня 2026 р.	

7. Здобувач вищої освіти

Ягодинець Світлана

(підпис) (прізвище, ініціали)

8. Керівник кваліфікаційної роботи

Бабій Микола Федорович

_____ (підпис) (прізвище, ініціали)

АНОТАЦІЯ

Ягодинець С.В. «Вплив родинних стосунків на власні оціночні судження дошкільника». Рукопис.

Кваліфікаційна робота бакалавра ОПІ «Психологія» спеціальності 053 Луцький національний технічний університет. Луцьк, 2026.

Кваліфікаційна робота бакалавра складається з вступу, 2 розділів, висновків і пропозицій, списку використаних джерел, додатків (згідно структури кваліфікаційної роботи, затвердженої кафедрою)

У роботі зазначається, що стосунки виступають ключовим чинником соціальної ситуації розвитку дошкільника, визначаючи характер інтеріоризації соціальних норм, цінностей і оціночних критеріїв. Через систему емоційних взаємин із батьками, стиль виховання та особливості батьківських оцінок дитина засвоює зразки ставлення до себе, що безпосередньо впливає на формування власних оціночних суджень..

Об'єктом дослідження самосвідомість дошкільника.

Методи дослідження: теоретичний аналіз, спостереження, методика «Який Я?», проєктивна методика «Кінетичний малюнок сім'ї», опитувальник «Взаємодія батьки - діти».

При формуванні самооцінки необхідно враховувати, що пізнавати світ дитина вчиться під керівництвом дорослих. А отже, адекватний рівень розвитку самооцінки - це наслідок вміло вибудованої системи взаємодії та виховного впливу з боку родини на дитину-дошкільника, а також успішне створення атмосфери тепла й визнання, що спонукає дитину поводити себе адекватно.

Ключові слова: самооцінка, дошкільний вік, виховання, спілкування, самоповага.

ABSTRACT

Yahodynets S.V. "The influence of family relationships on self-evaluative judgments of preschoolers." Manuscript.

Bachelor's qualification work of OPP "Psychology" specialty 053 Lutsk National Technical University. Lutsk, 2026.

The bachelor's qualification work consists of an introduction, 2 sections, conclusions and proposals, a list of used sources, appendices (according to the structure of the qualification work approved by the department)

The paper notes that relationships are a key factor in the social situation of a preschooler's development, determining the nature of internalization of social norms, values, and evaluation criteria. Through the system of emotional relationships with parents, the style of upbringing and the peculiarities of parental evaluations, the child learns patterns of attitude towards himself, which directly affects the formation of his own evaluative judgments.

The object of research is the self-awareness of a preschooler.

Research methods: theoretical analysis, observation, "What kind of me?" method, projective method "Kinetic picture of the family", questionnaire "Parent-child interaction".

When forming self-esteem, it is necessary to take into account that a child learns to learn about the world under the guidance of adults. Therefore, an adequate level of self-esteem development is the result of a skillfully built system of interaction and educational influence on the part of the family on the preschool child, as well as the successful creation of an atmosphere of warmth and recognition that encourages the child to behave adequately.

Key words: self-esteem, preschool age, upbringing, communication, self-respect.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ I САМООЦІНКА ЯК РЕЗУЛЬТАТ СОЦІАЛІЗАЦІЇ	
1.1. Особливості самооцінки дітей дошкільного віку.....	10
1.2. Роль сім'ї у формуванні самооцінки дошкільника.....	21
РОЗДІЛ II. ЕФЕКТИВНІСТЬ ВПЛИВУ РОДИННИХ СТОСУНКІВ НА РІВЕНЬ САМООЦІНКИ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	
2.1 Завдання та методика дослідження.....	35
2.2. Кількісна та якісна обробка результатів.....	36
ВИСНОВКИ.....	48
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	50
ДОДАТКИ.....	52

ВСТУП

Актуальність дослідження впливу родинних взаємин на формування власних оціночних суджень у дітей дошкільного віку зумовлюється визначальною роллю сімейного середовища у психічному розвитку особистості на початкових етапах онтогенезу. Саме родина виступає першою соціальною спільнотою, у межах якої дитина набуває досвіду самоусвідомлення, емоційного самоствавлення та початкового оцінювання власної поведінки й досягнень. У вітчизняній та зарубіжній психології дошкільний вік розглядається як сенситивний період становлення самосвідомості, упродовж якого формуються базові уявлення дитини про себе, власні можливості та значущість у системі міжособистісних взаємин.

У цей віковий період активно розвивається здатність дитини до осмисленого оцінювання власних дій, особистісних якостей і результатів діяльності, що створює передумови для подальшого розвитку адекватної самооцінки. Провідну роль у цьому процесі відіграють родинні стосунки, які визначають соціальну ситуацію розвитку дошкільника та опосередковують засвоєння ним соціальних норм, цінностей і критеріїв оцінювання. Через характер емоційної взаємодії з батьками, особливості стилю виховання та зміст батьківських оцінок дитина інтеріоризує зразки ставлення до себе, які згодом трансформуються у власні оціночні судження.

Позитивна емоційна підтримка, послідовність виховних вимог і адекватне оцінювання з боку дорослих сприяють формуванню у дошкільника реалістичних, стійких і диференційованих уявлень про себе. Натомість емоційна холодність, надмірна опіка або ж жорсткий авторитарний стиль взаємодії можуть викликати спотворення процесів самооцінювання, що проявляється у занижених або завищених оціночних судженнях.

Особливої значущості окреслена проблема набуває в умовах сучасних соціальних трансформацій, для яких характерні зміни сімейних ролей, зростання психоемоційного навантаження на батьків та обмеження часу повноцінного спілкування з дитиною. За таких обставин зростає ймовірність

формування неадекватних оціночних суджень у дошкільників, що може ускладнювати процеси їх соціалізації, розвиток довільної поведінки та подальшу адаптацію до навчальної діяльності.

Попри наявність значної кількості наукових праць, присвячених питанням самооцінки та сімейного виховання, проблема специфіки впливу родинних стосунків саме на становлення власних оціночних суджень у дошкільному віці залишається недостатньо систематизованою. Це зумовлює потребу у подальших теоретичних узагальненнях та емпіричних дослідженнях у зазначеному напрямі.

Мета дослідження – з'ясувати специфіку дії сімейного середовища на процеси розвитку та становлення самооцінки у дітей дошкільного віку.

Об'єкт дослідження – самосвідомість дитини дошкільного віку

Предмет дослідження – значення родинних взаємин у становленні варіативностей самооцінки дошкільника.

Відповідно до поставленої мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. Проаналізувати основні теоретичні підходи до вивчення проблеми формування самооцінки загалом та у дошкільному віці зокрема.
2. Визначити значення сім'ї у процесі становлення самооцінки дитини старшого дошкільного віку.
3. Розробити програму дослідження та емпірично встановити взаємозв'язок між рівнем сформованості самооцінки дошкільника й особливостями його сімейного виховання.
4. Узагальнити результати дослідження та сформулювати відповідні висновки.

Для виконання поставлених завдань було використано наступні **методи дослідження**: теоретичний аналіз, спостереження, методика «Який Я?», проєктивна методика «Кінетичний малюнок сім'ї», опитувальник «Взаємодія батьки - діти».

Інформаційну базу дослідження склали психологічні дослідження проблем самосвідомості українськими психологами вони та представлені у

працях П. Р. Чамати, І. Д. Беха, С. Д. Максименка, Р. В. Павелківа, С. П. Тищенко.

Методологічну основу дослідження. Дослідження впливу родинного кола на процес становлення самооцінки у працях вітчизняних науковців: І.Д. Беха, Р. В. Павелківа, П.Р.Чамати,.

Зарубіжні наукові погляди у працях З.Фрейда, А.Адлера, Е.Еріксона, К.Хорні та ін

Структура кваліфікаційної роботи включає в себе вступ, два розділи, висновки та список використаних джерел. Загальна кількість сторінок – 62 стр.

База дослідження. проведено Дослідження проводилось на базі підготовчої групи Д/С № 38, м. Луцьк.

РОЗДІЛ І.

САМООЦІНКА ЯК РЕЗУЛЬТАТ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

1.2. Особливості самооцінки дітей дошкільного віку

Самооцінка посідає центральне місце у структурі самосвідомості особистості та виконує функцію внутрішнього регулятора поведінки й діяльності. Вона визначає характер ставлення людини до власних досягнень і труднощів, впливає на емоційний стан, особливості міжособистісної взаємодії, рівень упевненості у собі та прояв творчого потенціалу. Як психологічне утворення самооцінка не є вродженою властивістю, а формується поступово впродовж онтогенезу, набуваючи перших відносно виражених проявів саме у дошкільному віці [7].

У межах психологічної науки традиційно розрізняють загальну та власну самооцінку. Власна самооцінка розвивається на основі загальної та пов'язана з поступовим ускладненням її внутрішньої структури, зокрема з формуванням уявлень про «Я-ідеальне», розвитком рефлексивних процесів і здатності до цілепокладання. У дошкільному віці зазначені компоненти перебувають на етапі активного становлення та ще не набувають завершеного характеру [23].

Структурно самооцінка включає когнітивний та емоційний компоненти. Когнітивний аспект відображає систему знань дитини про власні можливості, дії та якості, тоді як емоційний компонент виражає ставлення до себе, рівень самоприйняття та задоволеності собою. У процесі самооцінювання ці складові функціонують у тісному взаємозв'язку й не можуть існувати ізольовано одна від одної. Інформація про себе, яку дитина засвоює у соціальній взаємодії, неминуче супроводжується емоційними переживаннями, інтенсивність яких залежить від суб'єктивної значущості оцінюваних характеристик. Основу когнітивного компонента становлять операції порівняння себе з іншими, співвіднесення власних якостей із соціально зумовленими зразками та виявлення розбіжностей між реальними й очікуваними результатами діяльності [14].

Згідно з результатами досліджень Р. В. Павелків, у ранньому віці когнітивна складова самооцінки у дітей розвинена недостатньо. Образ власного «Я» на цьому етапі характеризується переважанням емоційного компонента, який відображає загалом позитивне ставлення дитини до себе. Таке самосприйняття значною мірою є віддзеркаленням ставлення з боку значущих дорослих і має запозичений характер [15].

На початку дошкільного періоду дитина усвідомлює передусім сам факт власного існування, не маючи ще чітких уявлень про свої індивідуальні якості та можливості. Орієнтуючись на дорослих і прагнучи бути на них схожою, дитина 3–4 років часто не співвідносить власні дії з реальними можливостями. Вона схильна приписувати собі позитивні, соціально схвалювані риси, не завжди розуміючи їхній зміст і реальний прояв у поведінці [15].

Формування більш реалістичної самооцінки розпочинається з появою здатності адекватніше оцінювати власні вміння, результати діяльності та конкретні знання. Водночас оцінювання особистісних якостей у дошкільному віці залишається менш об'єктивним. Діти часто демонструють тенденцію до завищеної самооцінки, що значною мірою зумовлено переважно позитивними оцінками з боку дорослих, які виконують для них роль головного орієнтира у формуванні уявлень про себе [15].

Для формування здатності до адекватного самооцінювання дитина насамперед має навчитися оцінювати інших людей, сприймаючи їх ніби з позиції спостерігача. Однак цей процес є поступовим і не відбувається миттєво. На ранніх етапах дошкільного віку, оцінюючи однолітків або саму себе, дитина здебільшого відтворює судження, почуті від дорослих. Таким чином, власні оціночні висловлювання мають запозичений характер і ґрунтуються на зовнішніх авторитетних оцінках, зокрема батьківських («я хороший, бо так каже мама») [24].

Розглядаючи самооцінку як один із найскладніших продуктів свідомої психічної діяльності дитини, Р. В. Павелків наголошував, що її початкові форми фактично є відображенням оцінювальних суджень дорослих. Справжня

самооцінка, на його думку, виникає лише тоді, коли дитина починає активно брати участь у процесі її формування, наповнюючи її особистісно значущим змістом і власним досвідом [15].

Становлення здатності до самооцінювання у психологічних дослідженнях пов'язується з розвитком таких процесів, як самовиділення та усвідомлене врахування себе у діяльності, формування етичних інстанцій, що забезпечують довільність поведінки, а також із появою уявлень про власні можливості й обмеження [7]. У міру інтелектуального розвитку дитина поступово відмовляється від безпосереднього прийняття зовнішніх оцінок, починаючи співвідносити їх із власними уявленнями про себе.

У старшому дошкільному віці діти вже здатні більш усвідомлено розпізнавати власні сильні й слабкі сторони, а також враховувати ставлення до себе з боку оточення. Це має важливе значення для подальшого особистісного розвитку, оскільки створює умови для свідомого засвоєння соціальних норм, регуляції поведінки та орієнтації на позитивні зразки взаємодії [12].

Рівень самооцінки знаходить відображення не лише у ставленні людини до себе, а й у тому, як вона оцінює діяльність та можливості інших. Так, завищена самооцінка часто супроводжується знеціненням досягнень оточуючих, тоді як занижена - сумнівами у власних силах і можливостях. У випадках, коли уявлення про себе не відповідають реальному рівню розвитку особистості, говорять про неадекватну самооцінку. Як її занижені, так і завищені форми суттєво ускладнюють життєдіяльність людини, впливаючи на міжособистісні стосунки, емоційне благополуччя та соціальну адаптацію.

Для дошкільного віку найбільш характерною є тенденція до завищеної самооцінки, що проявляється у перебільшенні власних можливостей, результатів діяльності та особистісних якостей («я найсильніший», «мій малюнок найкращий», «я зможу, навіть якщо ще не пробував»). Зауважує С. Д. Максименко, така особливість не є проявом самовихваляння чи зарозумілості, а зумовлюється специфікою структури особистості дитини та рівнем розвитку її самосвідомості. У зв'язку з цим дослідник підкреслює недоцільність

цілеспрямованої боротьби з завищеною самооцінкою у дошкільників, оскільки її поступова корекція відбувається природним шляхом у процесі вікового розвитку, зокрема під час проходження кризи семи років [9].

Поряд із тенденцією до завищеної самооцінки у значної частини дітей дошкільного віку спостерігається і занижене ставлення до себе. Подібні прояви зазвичай не є свідченням високого рівня розвитку самосвідомості, а радше вказують на незадоволену потребу дитини в емоційній підтримці, почутті захищеності, увазі та прийнятті з боку значущих дорослих. У таких випадках негативне або нестійке самосприйняття виступає психологічним індикатором дефіциту теплих міжособистісних взаємин у найближчому соціальному оточенні[9].

На думку Р. Бернс, позитивне самоствавлення та сформована самоповага відіграють провідну роль у підтриманні внутрішньої цілісності особистості, забезпечуючи її здатність до саморегуляції та самореалізації. Натомість формування заниженої самоповаги може призводити до появи почуття меншовартості, нестійкості образу «Я» та коливань самооцінки. Діти з високим рівнем самоповаги, навпаки, схильні сприймати себе як рівних іншим, демонструють віру у власні сили та готовність до подолання труднощів [6].

Специфіка розвитку самосвідомості у дошкільному віці характеризується особливою динамікою співвідношення реального та ідеального образів «Я». Найбільш сприятливою для особистісного становлення є їх відносна близькість, оскільки саме вона виступає психологічним механізмом актуалізації потреби у саморозвитку й самовдосконаленні, що лежить в основі процесів цілепокладання [6]. Надмірний розрив між цими образами, навпаки, може ускладнювати формування стабільної самооцінки.

Важливу роль у генезисі ставлення дитини до себе відіграє розвиток здатності до децентрації, яка розглядається як уміння розглядати себе та життєві ситуації з різних позицій, відокремлюючи суттєве від другорядного. Формування децентрації є необхідною передумовою розвитку рефлексії у

дошкільному віці, а її рівень значною мірою залежить від характеру спілкування дитини з дорослими та однолітками.

У старшому дошкільному віці потреба у зовнішній оцінці залишається досить вираженою, однак не завжди знаходить повне задоволення. За спостереженнями Л. І. Божович, дитина прагне відповідати тому образу, який створюється у свідомості значущого дорослого. У цьому контексті вивчення ставлення соціального оточення до дитини набуває особливого значення для розуміння динаміки розвитку її самосвідомості, зокрема загальної та власної самооцінки. Саме через переживання взаємодії з соціальним середовищем дитина формує уявлення про бажану перспективу власного розвитку та співвідносить її з реальним становищем [1].

Дослідження у сфері самопізнання засвідчують, що у дошкільників і молодших школярів провідними об'єктами самооцінювання залишаються зовнішні дії та конкретні вчинки. Водночас емпіричні спостереження вказують на те, що діти, у яких зберігається так звана «дошкільна» самооцінка, можуть зазнавати певних труднощів у процесі адаптації до шкільного життя. Навіть за умови успішного навчання в них інколи виникають ускладнення у сфері міжособистісних взаємин: труднощі входження в дитячий колектив, пошуку власного місця серед однолітків, включення у динамічні групові об'єднання, що формуються у ході спільної діяльності, ігор чи позанавчальних ініціатив[1].

На думку Р. Бернс, саме у шестирічному віці в дитини починає складатися самооцінка як відносно стійке, позаситуативне та водночас диференційоване ставлення до власної особистості. У цей період самооцінка перестає бути суто ситуативною реакцією на зовнішні оцінки та поступово набуває узагальненого характеру. Вона опосередковує ставлення дитини до себе, інтегруючи досвід її діяльності та міжособистісного спілкування. Самооцінка виконує функцію внутрішнього регулятора, що дає змогу дитині співвідносити власні дії з прийнятими соціальними нормами та контролювати поведінку відповідно до нормативних критеріїв [2].

Аналізуючи результати численних досліджень американських психологів, Д. Ф. Ніколенко зазначає, що на межі дошкільного та молодшого шкільного віку відбувається якісний перелом у розвитку самооцінки. Водночас надмірно широке трактування цього поняття, на думку дослідника, ускладнює чітке окреслення тих психологічних змін, які реально відбуваються в структурі самосвідомості дитини [6].

Очевидним є те, що самооцінка не може існувати ізольовано від уявлень дитини про власні якості. У зв'язку з цим її доцільно розглядати у контексті загального образу «Я». До змісту уявлень про себе входять не нейтральні характеристики, а ті якості, які мають для дитини особистісну значущість і наділяються позитивною або негативною цінністю. Саме ціннісне ставлення до власних рис визначає спрямованість і рівень самооцінки.

Особливу увагу привертає позиція Д. Ф. Ніколенка, що ґрунтується на низці положень. По-перше, ранній «образ Я» формується у зв'язку з кризою семи років, оскільки саме до цього віку дозрівають необхідні когнітивні передумови для його виникнення. Дитина поступово відходить від безпосереднього, злитого переживання себе, а ставлення до власної особистості набуває опосередкованого характеру. По-друге, ранній «образ Я» має радше прогностичну, ніж констатуючу спрямованість, і є більш ціннісно зумовленим, ніж пізнавальним [6].

Упродовж усього дошкільного періоду відбувається поступове формування самооцінки дитини. На початкових етапах вона має ситуативний характер і ще не пов'язана зі стійким уявленням про себе. Така первинна самооцінка виникає раніше, ніж сформована «Я-концепція». Проте згодом, у міру ускладнення самосвідомості, самооцінка набуває більшої стабільності та позаситуативності саме завдяки її інтеграції з образом «Я». При цьому розбіжності між самооцінкою та «Я-концепцією» ще не усвідомлюються дитиною повною мірою. За даними досліджень, упродовж навчального року змістовна наповненість образу «Я» істотно зростає, що свідчить про

інтенсивний розвиток самосвідомості на межі дошкільного та молодшого шкільного віку[16].

Для дитини дошкільного віку надзвичайно важливим є поступове оволодіння здатністю ставити цілі, регулювати власну поведінку та здійснювати самоконтроль. Опанування цих умінь неможливе без формування уявлень про себе та розвитку самооцінки. Саме рівень сформованості самооцінки визначає можливості дитини щодо саморегуляції. На початкових етапах дошкільники здатні контролювати власні дії переважно за підтримки дорослого та у взаємодії з однолітками. Таким чином, уявлення дитини про саму себе виступають психологічною основою розвитку її самооцінки та самоконтролю[19].

Водночас критерії, за якими дитина оцінює себе, не є однозначними. Самооцінювання здійснюється щонайменше двома основними способами. Перший полягає у співвіднесенні власних домагань із реальними результатами діяльності. Другий ґрунтується на порівнянні себе з іншими людьми. Чим вищий рівень домагань, тим складніше досягти їх повного задоволення. Успіхи та невдачі у різних видах діяльності істотно впливають на уявлення дитини про власні можливості: неуспіх, як правило, знижує рівень домагань, тоді як успішне виконання завдань сприяє їх підвищенню[5].

Не менш значущим чинником формування самооцінки є соціальне порівняння. Оцінюючи себе, дитина свідомо або несвідомо співвідносить власні досягнення з результатами діяльності інших, враховуючи при цьому загальний контекст соціальної взаємодії. На загальний рівень самооцінки впливають також індивідуальні особливості особистості та суб'єктивна значущість тієї чи іншої якості або виду діяльності. Оскільки приватних самооцінок може існувати безліч, судити про особистість лише на їх основі без урахування системи її цінностей та провідних сфер самореалізації є неможливим[11].

Дослідження ролі самооцінки у пізнавальній діяльності дають підстави стверджувати, що особливу значущість для дитини мають власні інтелектуальні можливості, а оцінка цих можливостей з боку оточуючих викликає підвищене емоційне реагування. Показовим є той факт, що навіть діти з низькими

навчальними результатами, аналізуючи причини своїх труднощів, рідко пов'язують їх із недостатнім рівнем інтелектуального розвитку. Натомість вони частіше схильні пояснювати неуспіхи лінощами, неуважністю або порушенням дисципліни, уникаючи приписування собі низьких розумових здібностей[4].

Дошкільники з адекватною самооцінкою, як правило, вирізняються активністю, ініціативністю та емоційною врівноваженістю. Вони з інтересом ставляться до виконання завдань, здатні самостійно знаходити й аналізувати власні помилки, обирають завдання відповідно до своїх можливостей. У разі успіху такі діти прагнуть зберегти або підвищити рівень складності діяльності, а у випадку невдачі — перевіряють свої дії або свідомо обирають простіші завдання, не уникаючи подальшої активності[4].

Діти, яким притаманна висока самооцінка, зазвичай проявляють підвищену активність у навчальному процесі та орієнтовані на досягнення успіху. Вони характеризуються розвинутою самостійністю й упевненістю у власних силах, переконані, що наполеглива праця та особисті зусилля здатні забезпечити позитивний результат у навчанні. Така впевненість ґрунтується на адекватному усвідомленні власних можливостей, здібностей і ресурсів[4].

Натомість занижена самооцінка у молодших школярів чітко відображається у специфіці їхньої поведінки та особистісних проявах. Такі діти схильні обирати завдання з мінімальним рівнем складності, намагаючись уберегти себе від можливих невдач. Страх втратити вже наявний успіх поступово трансформується у тривожне ставлення до самої навчальної діяльності. Підвищена самокритичність, невпевненість у власних можливостях і очікування негативного результату істотно гальмують повноцінний особистісний розвиток дитини. Водночас ці школярі надзвичайно чутливо реагують на схвалення з боку дорослих та однолітків, оскільки будь-яка позитивна оцінка тимчасово підвищує їхнє уявлення про себе[17].

Діти із завищеною самооцінкою, навпаки, мають тенденцію переоцінювати власні інтелектуальні можливості, навчальні досягнення та особистісні якості. У навчальній діяльності вони часто обирають завдання, що

перевищують рівень їхньої реальної підготовки. У разі невдачі такі учні або продовжують наполягати на власній позиції, ігноруючи об'єктивні труднощі, або різко переходять до виконання найлегших завдань, керуючись прагненням зберегти престиж і зовнішнє враження успішності[17].

Сформована й відносно стійка самооцінка дитини безпосередньо впливає на рівень її домагань. У цьому контексті виникає внутрішня потреба не лише підтримувати позитивне уявлення про себе, а й зберігати відповідність між самооцінкою та очікуваними результатами діяльності.

Розуміння особливостей самооцінки є важливим чинником у процесі налагодження міжособистісних стосунків і ефективної комунікації. Особливої значущості це набуває у роботі з дітьми, оскільки їхня самооцінка перебуває на етапі активного формування й значно більше, ніж у дорослих, залежить від зовнішніх впливів[17].

У процесі виховання та соціалізації дитина засвоює систему норм і цінностей, поступово навчаючись оцінювати себе через призму ставлення значущих дорослих і ровесників. Під впливом зовнішніх оцінок вона формує уявлення як про результати власної діяльності, так і про себе як особистість. З віком зростає здатність розрізняти реальні досягнення та потенційні можливості, які могли б бути реалізовані за наявності певних особистісних якостей[1].

Самооцінка відображає не лише усвідомлення вже досягнутого, а й образ бажаного майбутнього — своєрідний внутрішній проект, що, хоча й не є досконалим, відіграє суттєву роль у саморегуляції поведінки загалом і навчальної діяльності зокрема. Вона формується як результат поєднання зовнішньої оцінки з власною активністю дитини, спрямованою на осмислення своїх вчинків, успіхів і особистісних рис. Ставлення до помилок, невдач і недоліків — як у навчанні, так і в поведінці - є одним із ключових показників рівня сформованості самооцінки особистості[1].

Найбільш природною та конструктивною є реакція на власні помилки у дітей з адекватно сформованою самооцінкою. Такі учні сприймають зауваження

спокійно і часто з інтересом намагаються самостійно знайти допущену неточність, ставлячи уточнювальні запитання щодо її змісту та причин виникнення. Подібна поведінка свідчить про готовність до самоконтролю й пізнавальної активності[10].

Іншу модель поведінки демонструють діти із заниженою самооцінкою. У разі пропозиції самостійно перевірити власну роботу вони нерідко одразу відмовляються від виконання цього завдання, пояснюючи свою позицію переконанням у власній неспроможності виявити помилки. Проте доброзичливе ставлення дорослого, підтримка та заохочення істотно підвищують їхню навчальну активність: поступово такі діти долучаються до роботи і нерідко самостійно знаходять допущені неточності[10].

Самооцінка дитини відображає не лише її ставлення до вже досягнутих результатів, а й уявлення про бажаний образ себе в майбутньому, власні прагнення та очікування. Вона тісно пов'язана з рівнем домагань особистості, тобто з тим, на які результати й соціальне визнання дитина розраховує[22].

Прояви самооцінки виявляються не тільки у самооцінюванні, а й у ставленні до успіхів інших дітей. Практика свідчить, що діти із завищеною самооцінкою не завжди відкрито вихваляють власні досягнення, однак охоче звертають увагу на недоліки в діяльності ровесників. Натомість дошкільники із заниженою самооцінкою схильні ідеалізувати результати інших дітей, водночас знецінюючи власні успіхи. Часто спостерігається ситуація, коли недостатня критичність до себе поєднується з надмірною вимогливістю до оточення. Так, дитина старшого дошкільного віку з високою самооцінкою, порівнюючи власну роботу з аналогічною за якістю роботою іншого, зазвичай максимально високо оцінює себе і знаходить численні недоліки у діяльності товариша[22].

Розвиток самосвідомості у старшому дошкільному віці характеризується поступовим зростанням вимогливості та критичності до себе. Діти здебільшого позитивно оцінюють власні досягнення, а причини невдач схильні пояснювати зовнішніми, об'єктивними обставинами. У молодшому шкільному віці відбувається перехід від ситуативної, конкретної самооцінки окремих дій і

вчинків до більш узагальненого уявлення про себе, водночас зростає її автономність[5].

Якщо самооцінка першокласника значною мірою визначається оцінками та ставленням дорослого, то вже учні другого-четвертого класів дедалі частіше самостійно оцінюють власні досягнення, критично осмислюючи не лише результати своєї діяльності, а й оцінки, отримані від учителя. У міру стабілізації та зміцнення самооцінка починає виконувати мотиваційну функцію, стаючи важливим внутрішнім регулятором навчальної діяльності та поведінки дитини.

Отримати уявлення про самооцінку дитини можна різними способами. Один із них полягає в тому, щоб запропонувати дитині уявну «сходинку драбинки», де найвищий щабель займають, наприклад, найсміливіші діти в групі, а найнижчий - ті, хто вважається найслабшим. Можна також ранжувати дітей за іншими соціально значущими якостями, наприклад, за добротою, акуратністю, чесністю тощо. Як показує практика, дошкільники з нормальним психічним розвитком зазвичай не розташовують себе на найвищій сходинці. Діти, які вже пройшли кризу семи років, здебільшого обирають місце на драбинці трохи вище середнього, але не найвище [16].

Відмінності у самооцінці дошкільників та молодших школярів проявляються як у способах оцінювання власних можливостей, так і у сприйнятті причин невдач. Дошкільник може пояснити, наприклад, чому не зміг перестрибнути через паркан, тим, що він «занадто високий», або чому не зміг підняти відро - «бо воно надто важке». Молодший школяр поступово набуває більш об'єктивного погляду: він починає усвідомлювати, що причини невдач можуть ховатися не лише в зовнішніх обставинах, а й у власних якостях та рівні вмінь [18].

Отже, аналіз психолого-педагогічної літератури з проблем формування самооцінки, зокрема самооцінки дошкільників, дозволяє зробити висновок, що вона не є вродженою. Самооцінка поступово формується в онтогенезі і вперше проявляється у дошкільному віці. На ранніх етапах дитина оцінює себе через призму оцінок оточення: спочатку її уявлення про себе формується на основі

того, як її оцінюють дорослі та близькі. Поява реалістичної самооцінки пов'язана із здатністю дитини об'єктивно оцінювати власні уміння, результати діяльності та знання. Старші дошкільники вже достатньо адекватно усвідомлюють свої сильні та слабкі сторони і враховують ставлення до них оточуючих[18].

Дослідження провідних вітчизняних психологів свідчать, що формування більш адекватної й об'єктивної самооцінки відображає значні зміни у самосвідомості дитини. Крім того, наявність такого рівня самооцінки може розглядатися як показник не лише готовності дитини до шкільного навчання, а й до адаптації до шкільного способу життя загалом.

1.2. Роль сім'ї у формуванні самооцінки дошкільника

Провідну роль у становленні самооцінки дитини відіграє сімейне середовище. Саме в межах внутрішньосімейного спілкування, яке має унікальний емоційний і виховний потенціал, батьки впливають на спрямування психічної активності дитини, формують у неї способи інтерпретації навколишньої дійсності, а також ставлення до предметів, явищ і людей, що її оточують.

Сім'я розглядається як особлива мала соціальна група, заснована на шлюбних або родинних зв'язках, члени якої поєднані спільною життєдіяльністю, побутом, а також матеріальною й морально-психологічною взаємодією. У науковому дискурсі вона трактується як первинна виховна спільнота, базове середовище формування особистості та перший простір соціалізації, у межах якого вибудовуються початкові моделі взаємодії з соціальним світом.

Функціонування сім'ї реалізується через систему соціальних функцій, класифікація яких і досі залишається відкритою для наукових дискусій. Найпоширенішим є підхід, відповідно до якого сімейні функції поділяють за їх спрямованістю: на ті, що забезпечують стабільність і цілісність сімейної

системи, та на функції, пов'язані з виконанням сім'єю суспільної ролі. Інша концепція передбачає розмежування функцій на матеріальні й духовні. До перших зараховують господарсько-побутову, економічну, прокреативну, а також організацію споживання і накопичення ресурсів. Духовний блок охоплює виховну, комунікативну, регулятивну функції, створення емоційного благополуччя та організацію дозвілля.

Окремі дослідники пропонують власні підходи до осмислення функціональної структури сім'ї. Так, А. Егліте зосереджує увагу на функціях народження і виховання дітей, задоволення духовних потреб та побутової взаємодії. Х. Бутерфілд виокремлює функції соціалізації дітей, морального розвитку батьків, емоційної підтримки й забезпечення психологічної безпеки. У свою чергу, Дж. Мевес наголошує на ролі сім'ї у формуванні соціально-економічного статусу особистості, можливостях самовираження, продовженні роду та стабільності міжособистісного спілкування.

Попри різноманіття підходів, провідною та визначальною вважається виховна функція сім'ї, яка перебуває у фокусі філософських, психологічних і педагогічних досліджень. Її сутність зумовлена як природними, так і соціальними характеристиками сім'ї, що дає підстави розглядати виховання не лише як окрему функцію, а як внутрішній аспект соціалізувальної діяльності сімейної системи.

Розвиток сімейного виховання обумовлюється, з одного боку, зростанням суспільних вимог до рівня вихованості та зрілості підростаючого покоління, а з іншого — його належністю до форм суспільного виховання. Сім'я виконує роль регулятора морального й інтелектуального розвитку дитини, посилює позитивні впливи середовища, знижує дію негативних факторів і відкриває простір для засвоєння багатоманітності людських взаємин. Як підкреслює І. Д. Бех, сімейне виховання має надзвичайно широкий і всеосяжний характер, адже не обмежується лише дидактичними впливами, а охоплює весь спектр взаємодії, що забезпечує формування особистості.

Водночас сімейне виховання має низку специфічних характеристик, зумовлених особливою природою сім'ї як інституту виховного впливу. За результатами соціологічних, соціально-психологічних і педагогічних досліджень, до ключових особливостей сімейного виховання належать, по-перше, висока емоційна насиченість і довірливість внутрішньосімейних взаємин, що значно підсилює ефективність впливу на особистість дитини; по-друге, безперервність і тривалість виховних дій з боку батьків та інших членів родини; по-третє, наявність реальних можливостей залучення дитини до побутової та господарської діяльності; по-четверте, органічне поєднання свідомо організованих виховних зусиль із повсякденним стилем життя сім'ї.

Разом із цим сімейному вихованню притаманна певна стихійність, недостатня впорядкованість і послідовність. Нерідко батьки надмірно покладаються на словесні методи впливу, недооцінюють значення активної діяльності дитини у виховному процесі, а також не завжди досягають узгодженості у виховних позиціях. Усі зазначені особливості необхідно враховувати під час оцінювання ефективності сімейного виховання та організації педагогічної просвітницької роботи.

Значущість сімейного виховання змінюється залежно від етапу соціалізації особистості, проте вирішальну роль воно відіграє в дошкільному та молодшому шкільному віці. Як наголошує Р. В. Павелків, саме сім'я є початковим осередком формування людини як соціальної істоти. Вона забезпечує перші контакти дитини з навколишнім світом, закладає основи її духовного розвитку та створює умови для первинного пізнання соціальної реальності.

Цю позицію підтверджують і результати експериментальних досліджень розвитку дітей, позбавлених батьківського піклування та виховуваних у державних установах. Порівняльний аналіз свідчить, що діти, які зростають поза сімейним середовищем, у більшості випадків демонструють нижчі показники інтелектуального, емоційного та особистісного розвитку. Особливо несприятливим для повноцінного становлення вважається середовище дитячих

закладів для дітей раннього віку - приблизно до трьох, а в окремих випадках до п'яти років. Діти, які перебувають поза сім'єю з народження, зазвичай мають значно глибші затримки розвитку порівняно з тими, хто потрапив до таких закладів у пізніший, зокрема шкільний, період.

Водночас у психологічних дослідженнях підкреслюється, що за певних несприятливих умов і сімейне середовище може не забезпечувати задоволення базових психічних потреб дитини, що призводить до явища депривації. Такі умови умовно поділяють на дві групи. До першої належать ситуації, у яких дитина позбавлена необхідної соціально-емоційної стимуляції, критично важливої для її гармонійного розвитку. Це може спостерігатися в неповних сім'ях, за тривалої відсутності батьків удома, а також у випадках, коли низький економічний і культурний рівень родини обмежує можливості для повноцінного розвитку дитини.

По-друге, трапляються ситуації, коли необхідні для розвитку дитини соціально-емоційні стимули формально наявні в сімейному середовищі, однак залишаються для неї психологічно недоступними. Причиною цього виступає внутрішній психічний бар'єр, що формується у взаєминах між членами родини та блокує задоволення базових потреб, попри близькість джерел підтримки. Подібне явище досить часто спостерігається у зовні благополучних, повних сім'ях, де між дорослими й дитиною відсутні емоційні зв'язки, панує байдужість, а турбота має формальний, механічний характер. Нерідко обидва типи несприятливих умов — дефіцит стимулів і психологічна недоступність наявних ресурсів - поєднуються між собою, посилюючи негативний вплив на розвиток дитини.

Аналіз експериментальних матеріалів, здійснений Й. Лангмейєр та З. Матейчик, засвідчив практичну доцільність розмежування зазначених груп умов. Дослідники наголошують, що у випадках поверхневої депривації негативні наслідки можуть бути відносно легко скориговані, тоді як ситуації, зумовлені глибокими психологічними бар'єрами, сформованими самими батьками, потребують значно складнішої й тривалішої корекційної роботи.

Незалежно від характеру деприваційних чинників, в обох випадках можна констатувати деструктивний вплив сімейного середовища на особистісний розвиток дитини, зокрема на формування її самооцінки. Психологічні дослідження переконливо доводять, що провідним джерелом становлення самооцінки в дитячому віці є оцінні судження значущих інших. Особливу роль при цьому відіграють оцінки авторитетних дорослих, від яких значною мірою залежить адекватність уявлень дитини про власні можливості, здібності та особистісну цінність.

Найвищий авторитет для дитини мають близькі дорослі, передусім члени родини. Саме в сім'ї уявлення про себе починають формуватися задовго до початку шкільного навчання. Родинне середовище характеризується поєднанням людей різного віку, статі та соціального досвіду, що істотно розширює спектр виховних впливів. Крім того, сім'я забезпечує можливість впливу на дитину в різноманітних життєвих ситуаціях - у повсякденному побуті, під час відпочинку, спілкування поза домом, що надає виховному процесу гнучкості та варіативності. Важливим є й те, що дитина зазвичай перебуває під опікою кількох дорослих, що створює більше умов для індивідуалізованого впливу, ніж у закладах освіти.

Водночас слід зазначити, що виховний потенціал сім'ї не визначається лише її структурою чи кількісним складом. Вирішальне значення мають якісні характеристики родинного життя: гармонійність взаємин, емоційно сприятливий психологічний клімат, домінування духовних цінностей і загальний рівень культури батьків.

На жаль, за свідченнями фахівців, у сучасному суспільстві кількість неблагополучних або психологічно незрілих сімей переважає над гармонійними. Причини цього явища різноманітні, проте особливе місце серед них посідає недостатній рівень психолого-педагогічної обізнаності батьків, брак умінь і навичок, необхідних для повноцінного виховання та розвитку дитини.

Оскільки провідними сферами соціалізації більшість фахівців визначають спілкування, діяльність і самосвідомість, це дає підстави стверджувати, що аналіз стилів сімейного виховання та особливостей батьківсько-дитячих взаємин є ключовим чинником у виявленні специфіки соціалізації дітей дошкільного віку в умовах сім'ї.

У наукових дослідженнях соціалізації дитини підкреслюється, що вплив батьків реалізується через низку відносно самостійних психологічних механізмів. Одними з ключових серед них є ідентифікація та наслідування, завдяки яким дитина поступово засвоює соціально схвалювані зразки поведінки, моральні норми та ціннісні орієнтири. У процесі наслідування дитина відтворює зовнішні дії та поведінкові моделі батьків, тоді як ідентифікація має глибший характер і пов'язана з внутрішнім отоотожненням себе з дорослими, що ґрунтується на емоційній близькості та почутті прихильності.

Поряд із цим значну роль у виховному впливі відіграє механізм підкріплення, який полягає у систематичному заохоченні бажаних форм поведінки та стримуванні небажаних через санкції. Саме таким шляхом у свідомості дитини поступово формується уявлення про допустиме й недопустиме, прийнятне та неприйнятне, що згодом трансформується у внутрішню систему норм і саморегуляції.

Ефективність зазначених механізмів значною мірою залежить від авторитету батьків. Як зазначає В. М. Поліщук, авторитет дорослих є необхідною умовою результативного виховного впливу. Дослідник виокремлює кілька його різновидів: формальний авторитет, зумовлений соціальним статусом і роллю батьків; функціональний, що ґрунтується на рівні компетентності, життєвому досвіді та ерудиції; а також особистісний, який визначається індивідуальними моральними й психологічними якостями дорослого. Становлення батьківського авторитету пов'язане з регулярністю та змістовністю контактів з дитиною, поінформованістю про її інтереси й

проблеми, здатністю до емпатійного розуміння, а також готовністю батьків до особистісного зростання й самовдосконалення.

Разом із тим аналіз практики сімейного виховання свідчить, що далеко не всі батьки усвідомлюють значущість власного авторитету для розвитку дитини. Так, М. М. Забродський звертає увагу на поширені випадки формування так званого хибного авторитету. До його форм належить авторитет пригнічення, за якого надмірний контроль і жорсткість породжують у дітей або безпорадність і залежність, або ж агресивну компенсаційну поведінку в дорослому віці. Іншою формою є авторитет чванства, коли демонстративна самозвеличувальна позиція батьків формує у дітей зарозумілість і неспроможність до критичної самооцінки. Не менш руйнівним є авторитет підкупу, за якого слухняність дитини стимулюється матеріальними винагородами чи обіцянками, що сприяє розвитку маніпулятивних стратегій поведінки та ситуативної моралі.

Таким чином, характер батьківського впливу, зумовлений як використовуваними психологічними механізмами, так і якістю авторитету дорослих, має безпосередній вплив на процес соціалізації дитини та формування її особистісних установок, зокрема самооцінки.

Сімейна соціалізація дитини не обмежується лише безпосередніми контактами між батьками та дитиною. Реалізація окремих психологічних механізмів може зазнавати істотних трансформацій або навіть нейтралізації під впливом інших чинників. Так, ефект ідентифікації нерідко послаблюється механізмом рольової взаємодоповнюваності або психологічного опору. У таких випадках надмірне обмеження свободи дитини може спричиняти гіпертрофоване прагнення до автономії, тоді як повна вседозволеність, навпаки, часто формує залежність і несаможиттєвість у поведінці.

Важливими для розуміння складності сімейної соціалізації є результати досліджень Ф. Кован та К. Кован. Учені довели, що інтелектуальний розвиток дитини найбільш тісно пов'язаний із характером навчальної взаємодії у підсистемі «батько — дитина», тоді як формування поведінкових реакцій

значною мірою залежить від того, як батьки взаємодіють між собою у спільному сімейному просторі. Таким чином, дитина засвоює не лише прямі виховні впливи, а й опосередковані моделі міжособистісної поведінки дорослих.

Крім того, зазначені дослідники встановили наявність гендерно зумовлених зв'язків між стилем батьківської поведінки та особливостями розвитку дитини. Зокрема, рівень задоволеності батька шлюбними відносинами практично не дозволяє прогнозувати характер його ставлення до сина. Водночас емоційна незадоволеність шлюбом у батька істотно знижує прояви позитивних почуттів щодо доньки. На відміну від цього, задоволеність матері подружніми взаєминами корелює з якістю її взаємодії як із синами, так і з доньками, що свідчить про більш універсальний характер материнського впливу.

У центрі подальшого аналізу перебувають типи сімейного виховання як визначальний чинник становлення самооцінки дитини. Розглядаючи цю проблему в логіці причинно-наслідкових зв'язків, слід звернутися передусім до батьківських стратегій, які, попри відмінності у формах прояву, можуть бути узагальнено охарактеризовані як дисгармонійні або неадекватні. Основним критерієм їх розмежування виступає рівень батьківської протекції, тобто міра часу, уваги, емоційної залученості та відповідальності, яку дорослі спрямовують на дитину.

У психологічній літературі виділяють два крайні варіанти протекції, що призводять до суттєвих порушень виховного процесу: гіпопротекцію та гіперпротекцію. Перша реалізується у формах виховання, заснованих на емоційному неприйнятті або надмірній орієнтації на соціальні вимоги, тоді як друга проявляється у тривожно-опікуючому чи егоцентричному стилях виховання. Кожен із цих типів має специфічні наслідки для формування особистості та самооцінки дитини.

Однією з найбільш деструктивних форм сімейного виховання є стиль, заснований на емоційному неприйнятті дитини. Його витoki зазвичай мають неусвідомлений характер і пов'язані з особливостями міжособистісних

стосунків у родині. Оскільки відкрите визнання відсутності батьківської любові суперечить соціальним і внутрішнім нормам, це почуття часто витісняється зі свідомості. Витіснення як механізм психологічного захисту полягає у несвідомому усуненні неприйнятних переживань зі сфери усвідомлення та їх перенесенні в глибинні психічні структури.

За своїм походженням емоційне неприйняття може мати первинний або вторинний характер. Первинне неприйняття зазвичай пов'язане з небажаністю дитини — відсутністю планування вагітності, вимушеним шлюбом, загрозою розлучення, конкуренцією з професійною самореалізацією батьків. Вторинні форми можуть виникати внаслідок ускладненого перебігу вагітності чи пологів, коли первинне бажання мати дитину деформується під впливом страхів, фізичних страждань або тривалого стресу.

Вторинне неприйняття формується вже після народження дитини й зумовлюється невідповідністю її реальних характеристик очікуванням батьків. Підґрунтям для цього можуть стати такі чинники, як небажана стать дитини, відсутність зовнішньої або характерологічної схожості з батьками, навпаки — подібність до одного з них у ситуації сімейного розпаду, а також наявність фізичних або соматичних порушень. За таких умов дитина сприймається не як самостійна цінність, а як джерело постійного роздратування й напруги.

Для сімей із подібним типом взаємин характерні жорсткий, надмірний контроль, використання каральних і принизливих методів впливу, постійні претензії та демонстративне невдоволення дитиною. Емоційна підтримка практично відсутня, а будь-які прояви дитячої спонтанності або ініціативи не знаходять схвалення. У такій атмосфері дитині фактично не дозволяється помилятися: її вчинки постійно критикуються, а позитивні якості ігноруються.

Наслідком подібного стилю взаємодії стає поступове формування взаємного емоційного відчуження між дитиною та батьками. Втрачаючи відчуття прийняття в родині, дитина намагається знайти компенсаторні джерела підтримки поза сімейним середовищем. Проте й у взаєминах з однолітками їй складно адаптуватися через риси характеру, що сформувалися під впливом

неприйняття: внутрішню напруженість, впертість, егоцентричні реакції або знижену здатність до довіри. У результаті посилюється почуття самотності, непотрібності, зростає емоційна закритість і невпевненість у собі. На цьому тлі нерідко формується занижена самооцінка, втрата віри у власні можливості та підвищується ризик деструктивної поведінки, спрямованої як на себе, так і на інших.

Іншим різновидом дисгармонійного виховання є гіперсоціальний тип, у межах якого батьківська прихильність має умовний характер. Любов у таких сім'ях не є безумовною — вона залежить від того, наскільки дитина відповідає очікуванням дорослих і дотримується заданих вимог. Бажання мати дитину в цьому випадку часто продиктоване не глибинною потребою у батьківстві, а прагненням відповідати соціальним нормам або уникнути відчуття «інакшості».

Виховний процес у таких родинах набуває форми жорстко регламентованої системи правил і приписів. Життя дитини підпорядковується детальним інструкціям: режим харчування, сну, дозвілля визначається заздалегідь і не враховує її актуальних потреб чи емоційного стану. Прояви плачу або протесту ігноруються під гаслом формування самостійності, тоді як власні бажання дитини систематично підміняються волею дорослих. У сімейному просторі домінують категоричні оцінки, поляризація «правильно — неправильно», культивується надмірний педантизм і гіпертрофоване почуття обов'язку.

У результаті дитина формується як надмірно дисциплінована, емоційно стримана особистість, схильна до автоматичного виконання вимог без внутрішнього прийняття їхнього сенсу. У навчальній діяльності провідною мотивацією стає не пізнавальний інтерес, а прагнення заслужити схвалення з боку дорослих. Будь-яка помилка сприймається як особистісна поразка, однак емоційні реакції ретельно приховуються, оскільки стриманість інтерпретується дитиною як ознака вихованості та соціальної прийнятності. Поведінка дедалі

більше орієнтується на зовнішню оцінку, на очікування та думки оточення, що створює підґрунтя для формування залежної самооцінки.

Наслідки гіперсоціального виховання.

Система вимог, яку спочатку висувають батьки, а згодом інтеріоризує й сама дитина, набуває характеру завищених і нереалістичних стандартів, що не відповідають її реальним можливостям. Постійне прагнення відповідати очікуванням інших формує страх перед труднощами та можливими помилками. Навіть незначний промах переживається як серйозна особистісна поразка й супроводжується інтенсивними емоційними реакціями. Зовнішня стриманість маскує внутрішню напругу, хронічну тривожність і невпевненість у собі, що поступово трансформується у негативне самоставлення та спотворене сприйняття власної особистості й навколишньої реальності. Емоційна холодність, надмірний раціоналізм і егоцентрична позиція батьків знижують рівень емоційної чутливості дитини, ускладнюють розвиток соціальної компетентності. Навіть високі навчальні досягнення не гарантують їй прийняття в групі однолітків, що нерідко призводить до соціальної ізоляції та переживання самотності.

Тривожно-упереджений тип виховання.

Ця стратегія формується на ґрунті стійкої батьківської тривоги, яка виникає з моменту народження дитини й з часом лише посилюється. Батьківська любов поступово трансформується у нав'язливий страх за життя та безпеку дитини. Звичайні вікові труднощі або незначні захворювання сприймаються як серйозна загроза, що провокує надмірну опіку. Дитині систематично прищеплюється уявлення про світ як небезпечний простір, у якому кожен крок може мати фатальні наслідки. Її самостійність обмежується: зменшується коло соціальних контактів, забороняються активні ігри, а будь-яка ініціатива супроводжується застереженнями. Паралельно батьки, орієнтуючись на уявлення про «успішне майбутнє», перевантажують дитину додатковими заняттями, не враховуючи її інтересів і реальних потреб.

Наслідки тривожно-упередженого виховання.

Постійна трансляція страхів дорослих призводить до формування у дитини високого рівня тривожності, підвищеної чутливості та очікування небезпеки. Вона часто фіксується на темах хвороби, смерті, можливих загроз, що ускладнює адаптацію до нових умов. Такій дитині важко встановлювати контакти з однолітками, вона уникає нових ситуацій, демонструє нерішучість і залежність від дорослих. У перспективі надмірні обмеження й постійний контроль формують гіпертрофований самоконтроль, схильність до самоаналізу з негативним забарвленням і хронічне невдоволення собою. Усе це створює передумови для закріплення заниженої самооцінки як стабільної особистісної характеристики.

Егоцентричний тип виховання.

Для цього різновиду дисгармонійного виховання характерне систематичне підкріплення уявлення дитини про її винятковість і перевагу над іншими. Батьки ідеалізують власне чадо, перебільшують його здібності, наділяють його уявними талантами, звільняючи при цьому від будь-яких обов'язків. Права дитини не мають меж, тоді як вимоги практично відсутні. Будь-які бажання задовольняються негайно, дисципліна та режим ігноруються, інтереси інших членів родини або соціального оточення не беруться до уваги. У центрі уваги завжди має бути дитина; відсутність захоплення з боку оточення викликає у неї афективні, демонстративні реакції.

Наслідки егоцентричного виховання.

У структурі особистості дитини поступово закріплюються егоїстичні установки та неадекватно завищена самооцінка. Нездатність враховувати потреби інших призводить до агресивного реагування на будь-які обмеження чи перешкоди. У групі однолітків така дитина зазвичай не отримує визнання, оскільки претензії на лідерство не підкріплюються реальними соціальними навичками. Соціальне неприйняття руйнує сформований образ власної винятковості, що супроводжується різким падінням упевненості в собі, нерішучістю та внутрішнім напруженням. Хронічний психологічний дискомфорт або сприяє розвитку ізоляції й замкнутості, або закріплює

агресивні способи взаємодії з оточенням, обидва з яких мають деструктивний вплив на становлення особистості.

Кожна з окреслених моделей неадекватного виховання має власну логіку формування та визначається конкретними психологічними й соціальними передумовами. Водночас їхні віддалені наслідки виявляються дивовижно подібними. Особливу тривогу викликає той факт, що деформації особистості, пов'язані зі зниженою самооцінкою дитини, з віком не лише не зникають, а й поступово поглиблюються, фіксуючись у структурі свідомості, характеру та поведінкових стратегій.

Подальший розвиток подій у таких умовах є цілком передбачуваним. Людина з нестійким або заниженим самоствавленням через хронічну невпевненість очікує знецінення, обману, насмішок чи приниження з боку оточення. Як захисну реакцію вона вибудовує бар'єр недовіри, дедалі більше ізолюючись та занурюючись у внутрішній стан психологічної самотності. Це, своєю чергою, призводить до формування апатії, емоційної млявості, втрати інтересу як до власного життя, так і до людей навколо.

За таких обставин істотно ускладнюється здатність до емпатії, адекватного сприйняття інших, критичного мислення та прийняття самостійних рішень. У поведінці можливі два полярні сценарії: або людина займає позицію залежності, принижується й підкоряється сильнішим, або, навпаки, обирає шлях жорсткого контролю та деспотичного придушення оточення. Обидві стратегії є наслідком глибокої внутрішньої невпевненості.

Постійний страх стає фоновим емоційним станом, невід'ємним супутником недовіри та соціальної ізоляції. Він блокує ініціативність, обмежує активність, створює серйозні перепони на шляху подолання життєвих труднощів. Перебуваючи під впливом страху, особистість накопичує досвід поразок і неуспіхів, що формує відчуття безвиході та безнадії. У пошуках психологічного полегшення зростає ризик звернення до алкоголю, наркотичних речовин чи інших форм деструктивної поведінки, які, своєю чергою, можуть стати передумовою правопорушень і злочинності.

Оскільки характер родинних взаємин значною мірою визначається батьками як «архітекторами» сімейної системи, цілком імовірно, що дорослі зі зниженою самооцінкою відтворюватимуть неблагополучні моделі у власних сім'ях. Таким чином формується замкнене коло психологічної дезадаптації, що передається з покоління в покоління.

Найбільш руйнівний вплив на розвиток дитини справляє непослідовний, змішаний стиль виховання, а також суперечливість і неузгодженість батьківських вимог. Відсутність єдиної виховної позиції позбавляє дитину відчуття стабільності та безпеки й істотно ускладнює формування цілісної, внутрішньо узгодженої особистості.

РОЗДІЛ II.

ЕФЕКТИВНІСТЬ ВПЛИВУ РОДИННИХ СТОСУНКІВ НА РІВЕНЬ САМООЦІНКИ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1 Завдання та методика дослідження

Базою нашого емпіричного дослідження був ДНЗ № 38 м. Луцьк. У дослідженні брали участь 48 дітей старшого дошкільного віку, а також їхні батьки та вихователі. Робота проводилася в групах дитячого садка, тому що, на нашу думку, у звичних умовах найбільш оптимально виявляються особистісні якості дітей (у грі з однолітками, у міжособистісних взаєминах, у вмінні поводити себе у колективі, у спілкуванні з дорослими).

Ми склали програму емпіричного дослідження до її складу увійшли наступні методи та методики:

1. *Спостереження за діяльністю дітей*, спрямоване на визначення рівня сформованості самооцінки. Для цього ми підготували 3 картки, на кожній з яких було записане завдання. Завдання розрізнялися за ступенем складності: важке, легше і найлегше. Дитині пропонували взяти картку з тим завданням, яке, на її думку, вона зможе виконати.

2. *Методика «Який Я?»* використовувалася нами з метою виявлення рівня самооцінки дитини. Ми, користуючись представленим далі протоколом, задавали дитині запитання про те, як вона сама себе сприймає і оцінює за десятьма позитивними якостями особистості (моральними та інтелектуальними). Оцінки, що дитина сама собі пропонує, заносились у відповідні колонки протоколу, а потім переводились у бали.

3. З'ясувати, чим керуються члени сім'ї у стосунках з дитиною, можна за допомогою методики, яка надає інтегральну оцінку сімейних стосунків у свідомості дитини. Це проективна *методика „КМС – кінетичний малюнок сім'ї”*[6].

4. Методика „Взаємодія батьки – дитина” (ВБД) дозволяє дослідити наступні параметри батьківсько-дитячої взаємодії: вимогливість, суворість, контроль, емоційна близькість, прийняття, співробітництво, тривожність, послідовність, конфронтація, задоволеність.

2.2. Кількісна та якісна обробка результатів

На першому етапі нашого дослідження за допомогою спостереження за діяльністю дітей та методики „Який Я” ми визначили особливості самооцінки дітей.

У процесі спостереження ми пропонували дітям вибрати картку з підготовленими завданнями (важке, легше і найлегше завдання), яке вони зможуть виконати. В результаті цього спостереження ми зробили висновок, що серед досліджуваних 35 % дітей з завищеною самооцінкою, 30% дітей з адекватною, 35 % - з заниженою.

При проведенні методики „Який Я?” спочатку ми з'ясовували, як дитина оцінює власні моральні та інтелектуальні якості, а після цього учням пропонувалося встановити наявність або відсутність у себе, у свого товариша певної якості, навести приклади з власного морального досвіду. Діти відповідали на запитання: „Чи вважаєш ти себе щирим?”, „Чому ти так думаєш?”, „Кого з дітей своєї групи ти вважаєш чуйним (справедливим, працелюбним, щирим, щедрим, добрим)? Чому? Які вчинки вони здійснили?”.

Результати вивчення самооцінки дітей за сукупністю 7 моральних та 3 інтелектуальних якостей виявилась такою:

Рівні самооцінок		
Адекватна	Неадекватна	
40%	Висока	Низька
	35%	25%

Узагальнені результати обох методик про рівень самооцінки старших дошкільників представлені на рис.2.2.1.

Отримані результати дозволили нам усіх дітей поділити за рівнем самооцінки на 3 групи: з високим, середнім і низьким рівнем самооцінки. При розподілі були враховані наступні показники: ступінь адекватності самооцінювання та прояв самокритичності; наявність чи відсутність орієнтації на самооцінку, соціальний статус.

Аналіз отриманих даних засвідчує, що діти I групи вже здатні адекватно оцінювати окремі прояви своєї поведінки та деякі особистісні якості: „Буваю злим“, „Буваю поганим“, „Буваю неправим і неввічливим“, „Буваю грубим з товаришами“, „Буваю скупим“. У них вже спостерігається здатність до узагальненої самооцінки своїх якостей і можливостей („Є кращі за мене діти“). Представники цієї групи адекватно і критично самооцінюють себе. Це свідчить, що діти цієї групи піднялися вже на певний рівень у розвитку власної самооцінки.

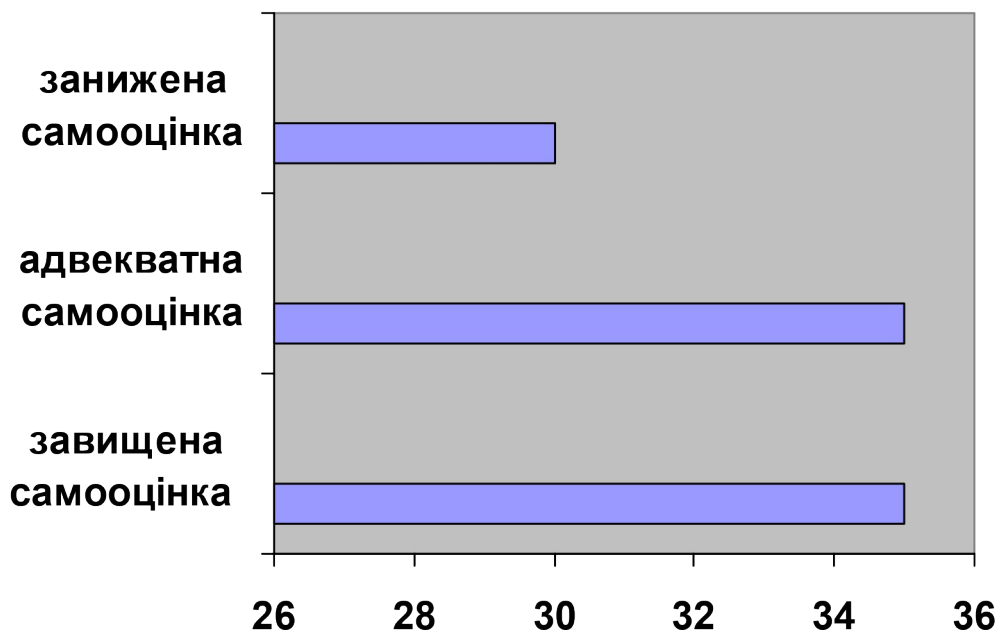

Рис.2.1. Узагальнені результати методик по вивченню самооцінки старших дошкільників

Дошкільники з II групи частково проявляють здатність до узагальненої самооцінки стосовно своїх якостей, дій, вчинків. Вони не здатні повністю

диференціювати власну самооцінку від зовнішньої. У цих дітей не належним чином розвинута потреба самостійно оцінювати себе і орієнтуватися на власні успіхи і невдачі. Не проявляється критичність у ставленні до себе.

В дітей з III групи розвиток їхньої самооцінки не став домінуючим у формуванні їхньої особистості. Вони майже не здатні адекватно оцінити свої якості та дати оцінку власній діяльності, майже не задумуються над тим, якими вони є насправді. Якщо і є елементи самооцінки, то вони недиференційовані, або стосуються окремих проявів у поведінці. Становлення самооцінки дітей цієї групи знаходиться на елементарному рівні.

Отримані результати дозволили нам стверджувати, що в межах одного віку діти старшого дошкільного віку проявили різний рівень сформованої самооцінки. Найбільш високий рівень характеризується наявністю тенденції до часткової та позакритичної самооцінки, орієнтацією на оцінку значимого дорослого. Тому, чим вищий рівень самооцінки, тим чіткіше дитина здатна самостійно диференціювати й узагальнено оцінювати власні моральні та інтелектуальні якості. Розвиток самооцінки передбачає такі зміни: від недиференційованого уявлення про себе до усвідомлення своїх можливостей, якостей, а отже і до бажання наблизитися до ідеального образу Я. Одним із суттєвих показників високого рівня розвитку самооцінки є здатність старшого дошкільника відмежувати себе від основних форм активності і вичленити та реалізувати свої якості характеру.

Використовуючи методику «КМС» – «Кінетичний малюнок сім'ї», ми передбачали, що малюючи, діти несвідомо висловлюють своє ставлення до намальованого, виявляють навіть ті почуття, яких свідомо не визнають або не можуть висловити іншими засобами.

Аналіз дитячих малюнків дає змогу вивчати ставлення дітей до навколишніх людей. Дослідження показують, що за змістом кольорової гами і стилю дитячих малюнків можна судити про стан здоров'я дітей. У процесі дослідницької роботи ми переконались, що вже чотирьохрічна дитина може використати колір як засіб емоційної виразності. Про це свідчать нечіткі, тьмяні,

безбарвні малюнки дітей, які схильні до депресивних проявів і пригнічуванням з боку батьків. Кожна дитина, відображаючи той чи інший предмет, передаючи сюжет, вносить у зображення свої відчуття, переживання, своє розуміння. В цьому і полягає суть зображувальної творчості дітей дошкільного віку.

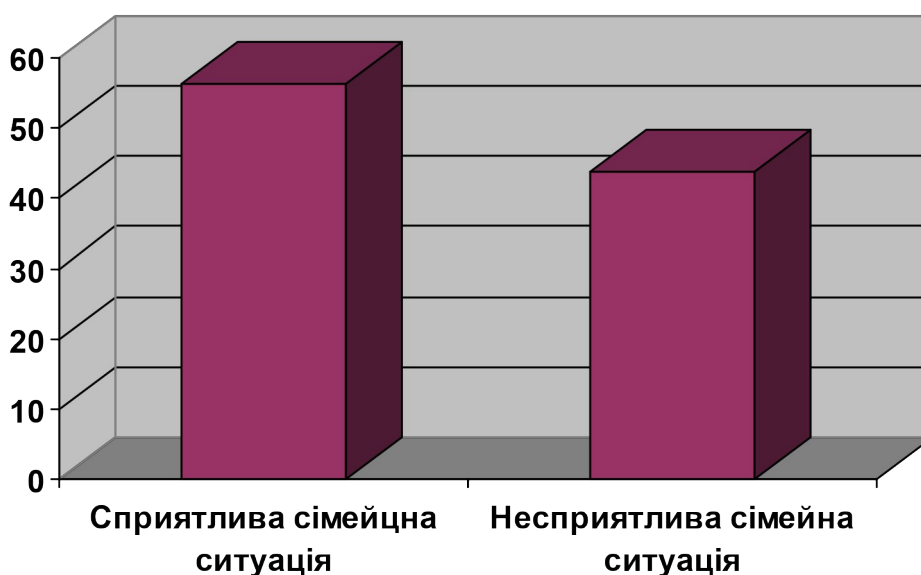
Аналізуючи дитячі малюнки, ми дотримувалися принципу якісного аналізу малюнків, який включає: загальний розмір малюнка, кількість зображених членів сім'ї, їх розташування, відстань між ними, зображення окремих частин тіла у членів сім'ї і дитини, міру охайності виконання, використані кольори і інші критерії.

Якісний аналіз дитячих малюнків дозволив поділити їх на дві умовні підгрупи:

1. Малюнки, що зображують сприятливу сімейну ситуацію, виконані яскравими кольорами, декоровані, зображені всі члени сім'ї.

2. Малюнки, що відображають несприятливу сімейну ситуацію або замінюють зображення сім'ї іншими зображеннями. У цих малюнках відсутні окремі члени сім'ї.

Відповідно таких малюнків було 56,3% (сприятлива сімейна ситуація) та 43,7% (несприятлива ситуація) (рис. 2.2).

**Рис. 2.2. Узагальнені результати проведення методики
«Кінетичний малюнок сім'ї»**

Більшість дітей, малюнки яких зображують несприятливу сімейну атмосферу, використовували переважно більш холодні кольори (57,1%), а іноді – чорний колір, хоча дітям видавався весь набір кольорових олівців. Використання таких кольорів зазвичай інтерпретується наявністю емоційного неприйняття, відчуття відчуження, ізольованості, внутрішнього психологічного дискомфорту, почуття страху та незахищеності. У деяких малюнках, а таких 37,1% діти не намалювали когось із членів родини, що, на думку автора цієї методики, указує на наявність у дитини негативних почуттів щодо цього члена сім'ї. На деяких малюнках цих дошкільників відсутнє зображення самої дитини, що вказує на проблеми самовираження в сім'ї, низьку самооцінку, неможливість знайти своє місце у цьому колективі. Члени сім'ї не тримаються за руки на жодному з малюнків, а в деяких малюнках вони чітко відокремлені один від одного. Це свідчить про те, що між членами сім'ї велика психологічна дистанція, вони ніби живуть не всі разом, а поруч в одному будинку. Сильне виділення кольором, сильна штрихова лінія, великі руки свідчать про тривожні негативні переживання дитини щодо цього члена сім'ї. Малюнки відрізняються також схематичністю, персонажі їх схожі один на одного, виділяються лише деякі (можливо ті, хто ближчий дитині). Наприклад, Вікторія К. не зобразила у своєму малюнку тата і дідуся, що є ознакою негативного ставлення до них. Відсутні дідусь з бабусею і у Юрія Д. Іван Б. зобразив лише дорослих членів своєї сім'ї, а дітей (їх у родині 4) – немає. Анастасія П. не намалювала сестрички, дідуся та бабусі. Схематично зобразила лише тата Таня Д., а себе, маму і братика взагалі не намалювала. Іринка Б. забула намалювати братика і тата. Фігур баби і діда немає у малюнку Назара Д. У дітей (їх у родині 3) повністю зафарбовані обличчя, у дорослих – ні. Якись незрозумілі фігури малював Юрій К. З зображень видно, що у дитини є психологічні проблеми. Коричневий колір, який він вибрав для малюнка, свідчить про вразливість

дитини. У мами і тата відсутні обличчя, що вказує на відсутність симпатії до них. Діти – без рота. Лінії малюнка нечіткі, „незграбні” – це говорить про емоційний дискомфорт, внутрішнє перенапруження, відчуття тривоги, невпевненості, незахищеності. Перевагу чорному і фіолетовому кольорам надає Богдана П. Дитина похмуро сприймає життя, невпевнена у собі, схильна до стресу, депресій. Вона легко піддається впливу оточуючих, її переслідує почуття страху, образи. Чорно-фіолетові тони також спостерігаємо у зображенні мами Анастасії П. Фіолетове забарвлення обличчя свідчить про почуття страху та образи, по відношенню до матері. Чорний колір – про похмуре сприймання життя. Для більшості дітей цієї групи характерне те, що вони не відразу починали малювати, деякі відмовлялися, майже не прикрашали малюнки цікавими деталями, використовували гумку. Процес малювання був або занадто швидким, або тривалим.

Малюнки дітей, яких ми віднесли до тих, що відображають сприятливу сімейну атмосферу, відрізнялися протилежними ознаками. Відмінність проявлялася в кольорі, тут більшість дітей (74%) використовували теплі відтінки кольорів, що свідчить про внутрішній комфорт, активність дітей у процесі зображення сім'ї, а також про позитивне ставлення до неї. На більшості малюнків (89%) зображені всі члени сім'ї і сама дитина. Лише у малюнках Оксани С. та Люди К. відсутні образи братів, які на даний момент не часто бувають вдома, тому що навчаються у вузах, та на малюнку Богдана К. немає бабусі. На малюнках дітей цієї групи мами здебільшого одягнені яскраво, їхні фігури прикрашені різноманітними аксесуарами. У малюнках відсутня штрихова лінія (за виключенням 14,8% малюнків), їх загальний фон позитивний. Діти із захопленням розпочали виконувати задане їм завдання, малювали старанно, відстань між членами сім'ї відносно невелика. Це демонструє гарне ставлення дитини до своєї сім'ї, свідчить про те, що вона комфортно і впевнено себе почуває. Розміри зображуваних фігур адекватні малюнку.

Особлива увага надавалась також розмірам дитячих малюнків. Зокрема, малюнки дітей, що показують несприятливу сімейну атмосферу, характеризуються тим, що серед них 47,6% дітей зображають себе маленькими. Це пояснюється їхнім суб'єктивним відчуттям власної меншовартості або недостатністю опіки, турботи зі сторони батьків. Можливо у цих сім'ях також існує надмірна турбота, яка не дає можливості дитині переживати компетентність у різних сферах життя, гальмує її особистісне зростання. Природна батьківська турбота перетворюється в надмірну, і дитина стає від цього пригніченою, безпорадною, уникаючи незалежності та відповідальності. У дітей з зображенням сприятливої атмосфери цей показник складає 22%.

Для дітей, малюнки яких ми віднесли до тих, що свідчать про несприятливу атмосферу, характерним також є зміщення малюнків від центру до краю аркуша, коли вся сім'я зображується у вигляді маленьких фігурок, розміщених у верхній або нижній частині. Таких малюнків 62% (у малюнках з сприятливою атмосферою - 29,6%). Такий варіант розміщення малюнка пов'язують з низькою самооцінкою дитини, з відчуттям, що оточуючі пригнічують її активність і надмірно контролюють. При опитуванні батьків з'ясувалося, що вони схильні до авторитарного стилю спілкування, їм притаманні висока вимогливість і строгість, надмірний контроль по відношенню до дитини, емоційна дистанція та непослідовність у вихованні, що призводить до виникнення таких відчуттів у дитини.

Загалом можна сказати, що коли дитячий малюнок подобається самій дитині, викликає приємні емоції в тих, хто його аналізує, сюжет зображений в яскравих тонах, пропорції фігур адекватні – це свідчить про позитивні взаємини в сім'ї. Проте, якщо дитячий малюнок відрізняється сірими тонами, схематичністю та незавершеністю, взаємини в сім'ї сприймаються дитиною як несприятливі.

Таким чином, використання такої методики також підтверджує положення про те, що в малюнках діти відображають внутрішньосімейне становище в тому вигляді, як воно представлене в переживаннях дитини.

Загальний емоційний фон у 43,7% малюнках дітей, здебільшого негативний, що засвідчує наявність внутрішньосімейних проблем.

Вивчення основних установок батьків стосовно їх ролі у вихованні дитини, аналіз способів взаємодії з дітьми в процесі спілкування і практичної діяльності розкриває суть виховного потенціалу сім'ї (таблиця 2.1) . Зведені результати за методикою ВБД подано у додатку А.

Таблиця 2.1

У результати за методикою «Взаємодія батьки-дитина» (у %)

№	Шкала	Констатувальний
1	Вимогливість	77
2	Суворість	77
3	Контроль	87,5
4	Близькість	54,2
5	Прийняття	45,8
6	Співробітництво	41,7
7	Тривожність	12,5
8	Послідовність	52
9	Виховна єдність	87,5
10	Задоволеність	83,4

Аналіз результатів опитування батьків по першій шкалі за методикою «Взаємодія батьки – дитина» (подані у додатку Б та додатку В) свідчить, що 77% батьків властива вимогливість. А це значить, що вони очікують більшого рівня відповідальності від своїх дітей, висувають більше претензій та вимог до них. І лише 23% батьків менш вимогливі по відношенню до дітей.

Показники другої шкали „суворість” також свідчать про те, що така риса також притаманна батькам дошкільників. Вони застосовують різного роду покарання, багатьом властивий жорсткий стиль батьківсько-дитячої взаємодії. Показники ідентичні показникам першої шкали (відповідно 77% – 22%).

Викликають стурбованість показники третьої шкали «контроль». Для більшості батьків (87,5%) характерна контролююча поведінка щодо дитини, що проявляється в надмірній опіці, прагненні приймати за неї рішення, попереджати будь-які труднощі в її житті. 12,5% опитаних батьків не контролюють дії дітей, а це свідчить про вседозволеність та байдужість у ставленні по відношенню до них.

Результати методики за четвертою шкалою свідчать, що для більшості батьків (54,2%) характерна емоційна близькість та довіра в стосунках між ними та дитиною. Вони відчувають себе довіреною особою дитини. 45,8% батьків зізнаються, що їхні діти мало розповідають про те, що з ними відбувається, не діляться із ними своїми нещастями, але разом з тим батьки намагаються поспівчувати своїй дитині і стати для неї найближчою людиною.

Аналіз результатів за п'ятою шкалою «прийняття» свідчить про те, що 54,2% батьків не задоволені особистісними якостями та проявами поведінки дітей, не схвалюють їх захоплені, не вважають такими розумними та здібними, як би їм цього хотілося. Для 45,8% батьків характерне прийняття своєї дитини без спроби її змінити, що є важливою умовою сприятливого розвитку та самооцінки дитини.

За шкалою «співробітництво» ми отримали такі результати: більшість батьків (58,3%) не мають спільних з дитиною видів діяльності, у яких враховувалися б інтереси дитини, проявлялась здатність встановлювати стосунки рівності та партнерства. Інші 41,7% батьків проявляють здатність взаємодіяти спільно з дітьми.

Результати сьомої шкали «тривожність» свідчать, що цей прояв характерний для 12,5% батьків, а 87,5% спокійні за свою дитину. Така тенденція поширена в основному серед батьків, які проживають в сільській місцевості, де панує принцип довіри між усіма жителями.

Восьма шкала «послідовність» оцінювала ступінь передбачуваності батьківської поведінки щодо дитини, стабільність ставлення до неї та системи вимог, що висуваються. Цей параметр характерний для 52% батьків. 48% – це

показник непослідовності батьків, наслідок емоційної невіршовженості, виховної невпевненості.

Показники дев'ятої шкали «виховна конфронтація» відображають ступінь узгодженості чи неузгодженості виховних стратегій у дорослих членів сім'ї та наявність конфліктів між ними з цього приводу. Результати нашого дослідження показують, що виховна єдність проявляється в 87,5% сімей, і це є сприятливим фактором для розвитку особистості дитини.

Аналіз результатів десятої шкали «задоволеність батьківсько- дитячими взаєминами» свідчить, що лише 16,6% батьків не влаштовує загальна система взаємин, що склалися між ними та дитиною. На противагу їм 83,4% батьків задоволені своїми взаєминами з дітьми.

На ґрунті аналізу отриманих даних батьків, які брали участь у дослідженні, можна виділити 3 групи

До *першої групи* ми віднесли сім'ї, які являють собою дружній колектив з гарними традиціями, високим рівнем культури взаємин. Виховання дітей у цих сім'ях розглядається як одна з важливих функцій батьків, що виявляється у відповідальному ставленні батьків до організації життя та діяльності дитини в сім'ї, у потребі батьків постійно збагачувати свої знання з педагогіки та психології. Виділяючи особистісний розвиток, як одне з провідних завдань, батьки найактивніше працюють з дитиною саме у цьому напрямку. Проте уявлення про значущість власної активності дитини в процесі її розвитку в батьків не виявлено: вони нерідко припускаються помилок в розв'язанні ситуацій, що виникають у взаєминах з дітьми й зазначають при цьому, що причиною таких помилок є незнання ними особливостей дитячої психіки, способу мислення дітей тощо. Аналіз змісту та характеру спілкування з дітьми у сім'ях показав, що дорослі терпляче задовільняють допитливість, на залишаючи без відповіді жодне запитання. Та все ж за достатньо тривалого спілкування з дітьми, різноманітності змісту спільної діяльності батьків та дітей у цих сім'ях переважає регламентоване керівництво процесом спілкування з боку дорослого: він здебільшого визначає час, місце та спосіб організації

діяльності, запобігає виникненню труднощів у дитини в процесі пізнання, а у випадку виникнення перед дитиною проблеми, пропонує свій спосіб її розв'язання, відповіді на запитання дитини здебільшого не стимулюють.

В цілому, за загальної позитивної оцінки виховання дитини в таких сім'ях недостатньо виражений ефект виховних впливів, що, безумовно впливає і на розвиток самооцінки дитини. Причиною цього є недостатня психологічна обізнаність батьків, їхнє невміння правильно організувати виховну роботу. Але в той же час потрібно відмітити, що діти, батьки яких відносилися до цієї групи, найчастіше мали адекватну самооцінку (75%).

Друга група сімей характеризується досить високим рівнем освіченості. Що стосується змісту взаємин у родинному колі, то на провідне місце тут висувається турбота про матеріальний добробут, що, безумовно, відображається і у ставленні батьків до дітей: їхні інтереси, успіхи, невдачі лишаються поза батьківською увагою. Водночас виявлено й досить низький (або близький до низького) рівень психолого-педагогічної культури цих батьків. Природно, що й виконанню своїх виховних функцій вони не надавали першорядного та серйозного значення. Пояснюючи свою неувагу до дитини, батьки, звичайно, посилалися на свою надмірну зайнятість. Майже всі батьки цієї групи обмежуються лише тим, що вимагають від дитини слухняності, забезпечують її іграшками й ніякою мірою не стимулюють до самостійного осмислення ситуацій, у які потрапляє дитина, не пробуджують у неї потреби в пізнанні. Така виховна ситуація сприяє формуванню неадекватної самооцінки дитини, найчастіше заниженої.

До *третьої групи* сімей ми віднесли тих, які коротко можна охарактеризувати як спільне проживання під одним дахом. Ставлення батьків до виховання дітей тут визначається за формулою: "Свою дитину забезпечуємо не гірше від інших. Ми працюємо. А дитсадок нехай виховує." Рівень психолого-педагогічних знань дуже низький, до того ж батьки навіть не прагнуть набувати їх. Звідси повна байдужість до всього, чим живе дитина, в чому її труднощі, що її хвилює, вражає, непокоїть. Турбують батьків лише

вигадки дітей, які порушують родинний спокій, а тому методом впливу виступає покарання. Діти таких батьків (100 %) не могли адекватно оцінити себе, свої можливості.

У результаті проведених досліджень вдалося встановити, що міцність сім'ї виявилася дуже важливим чинником; в сім'ях, які розпалися, частіше зустрічалися діти із заниженою самооцінкою.

Не виявилось зв'язку між самооцінкою дитини і кількістю часу, який батьки проводять разом з нею. Головне – не скільки, а як спілкуються батьки з дитиною. Важливе дбайливе, поважне ставлення батьків до особистості дитини, їх інтерес до життя сина чи дочки, розуміння характеру, смаків, знання друзів. У сім'ях, де виховувалися діти з високою самооцінкою, батьки, як правило, залучали дітей до обговорення різних сімейних проблем і планів. До думки дитини уважно прислухалися і відносилися до неї з повагою навіть тоді, коли вона розходилася з батьківською.

Зовсім інша картина спостерігалася в сім'ях, де жила більшість дітей із заниженою самооцінкою. Батьки цих дітей не змогли змістовно охарактеризувати своєї дитини. Ці батьки включаються в життя своїх дітей лише тоді, коли вони створюють для них певні труднощі (наприклад, повідомлення вихователя про проблеми з поведінкою,).

Здійснений нами аналіз дає можливість констатувати залежність рівнів самооцінки дитини від характеру виховних впливів на неї з боку дорослих. Одержані дані є підставою для розробки форм та взаємодії сімейного й суспільного виховання з метою корекції установок батьків особистісного розвитку дитини в сім'ї, її активного пізнавального ставлення до навколишньої дійсності.

ВИСНОВКИ

Отримані факти завдяки реалізованому дослідженню вибраної нами проблеми дозволяє сформулювати кілька ключових резюме. Самооцінка, будучи одним із основних компонентів самосвідомості, виступає регулятором поведінки й діяльності особистості, впливає на емоційний стан, соціальні взаємини, розвиток творчих здібностей та ставлення до успіхів і невдач.

Особлива увага психологів і педагогів приділяється процесу формування самооцінки саме в дошкільному віці, який є критично важливим періодом сенситивного розвитку. У цьому віці дитина поступово набуває здатності до самооцінки, зростає її критичність та вимогливість до власних дій. Водночас значення дорослих у цьому процесі є визначальним: оцінки та поведінка батьків чи вихователів безпосередньо впливають на здатність дитини адекватно сприймати себе.

У сімейному середовищі створюються специфічні умови для розвитку самооцінки, а її формування ефективно лише за активної підтримки та стимуляції з боку дорослих. Недостатній або формальний вплив сім'ї негативно позначається на психічному розвитку дитини, тоді як якісна взаємодія сприяє формуванню адекватного самосприйняття. Діти чутливо реагують на тон і характер взаємин з дорослими: тривожність, очікування осуду чи недовіра здатні спотворити розвиток самооцінки.

Результати нашого емпіричного дослідження підтвердили, що до кінця старшого дошкільного віку самооцінка дітей стає більш диференційованою. Так, серед учасників експерименту 35 % мали завищену, 35 % - адекватну та 30 % - занижену самооцінку.

Якісний аналіз малюнків дітей за методикою «Кінетичний малюнок сім'ї» дозволив виділити дві умовні підгрупи: 56,3 % зображували сприятливе сімейне середовище - яскраві кольори, декор, присутність усіх членів родини; 43,7 % малюнків демонстрували несприятливі або замінюючі сімейне зображення образи.

На підставі методики «Взаємодія батьки-діти» батьків було умовно розділено на три групи.

Перша група об'єднувала сім'ї з гармонійними взаєминами, традиціями та високим рівнем культурних норм поведінки. Діти таких батьків переважно демонстрували адекватну самооцінку.

Друга група включала родини з високим рівнем освіченості, проте основна увага приділялась матеріальному добробуту, а не індивідуальному розвитку дітей. У таких умовах формувалася неадекватна, переважно занижена самооцінка.

До третьої групи віднесено сім'ї, де взаємодія з дітьми обмежувалася виконанням базових побутових обов'язків. Діти таких батьків (100 %) не мали адекватного сприйняття власних можливостей і здібностей.

Отже, формування самооцінки неможливе без усвідомленої, системної взаємодії з дорослими. Адекватний рівень самопізнання дитини формується за умови створення в сім'ї атмосфери підтримки, тепла та визнання, що сприяє розвитку впевненості, соціальної компетентності та адекватної поведінки дошкільника.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Знаков М. І. Самооцінка правдивості і розуміння суб'єктом чесності. *Психологічний журнал*. 2026 . № 5 . С. 14-17.
2. Бех І. Д. Категорія „становлення" в контексті розвитку образу „Я". *Педагогіка і психологія*. – 2018 - №2. С 8-21.
3. Бех І. Д. Образ „Я" як мета формування і розвитку особистості. *Педагогіка і психологія*. 2017 - №3. С-5-12.
4. Боришевський М.Й. Моральна саморегуляція поведінки особистості: Понятійний аспект . Київ .: Освіта, 2013. 143 с..
5. Боришевський М.Й. Психологічні механізми розвитку особистості. *Педагогіка і психологія*. 2016. № 3. С. 26-33.
6. Боришевського М.Й. Психологія самосвідомості: історія, сучасний стан та перспективи дослідження. Київ : Академвидав , 2021 178 с.
7. Бороздіна Л. В. Що таке самооцінка ? *Психологічний журнал*. 2022. №13.С.30-40.
8. Вікторенко І. Особливості пізнавального спілкування молодших школярів у сім'ї. *Рідна школа*. 2023. № 4. С. 61-63.
9. Гуменюк О. Структурно-функціональна модель глобальної Я-концепції в науковому підході Роберта Бернса. Складові психологічної самоорганізації у сфері самосвідомості людини. *Психолог*. 2025. № 13. С. 3-9.
10. Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції: Навчальний посібник. Тернопіль : Економічна думка, 2024. 310 с.
11. Гуріна З. Допоможемо малюкові рости самостійно. Дошкільне виховання. 2016. № 11. С. 7 – 9.
12. Кікінеджи О. Гендерне виховання змалку. *Дошкільне виховання*. 2026. № 2. С. 3 6.
13. Князев В. І. Уявлення особистості про себе. *Психологічний журнал*. 2018. №4. С.2-5.
14. Кононко О. Особистісне зростання в ранньому віці: сутність та умови прогресу. *Дошкільне виховання*. 2016. № 10. С. 3 – 6. 8.

15. Косма Т.В. Мислення учнів молодшого шкільного віку. Київ : Вища школа, 2018. - 167с.
16. Кузьменко В.О. Самооцінка дошкільника. Дошкільне виховання, Київ .2025 с. 28 – 30.
17. Кулачківська С. Є., Ладивір С. О., Піроженко Т. О Психічний розвиток дитини – дошкільника. Київ : Світич, 2024. С. 43 – 48.
18. Мацько Л.І., Кравець Л.В. Самооцінка дошкільника. Київ: ВЦ «Академія», 2017. 360 с
19. Назаренко Г. Визнання дитиною свого «Я». *Психолог*. 2024. № 43. С. 16 – 18.
20. Пеньковська Н. Роль самооцінки у формуванні особистості дитини: Психолого педагогічний практикум. *Початкова школа*. 2024. № 10, С. 5-9.
21. Пеньковська Н. Сім'я формує у дитини впевненість у собі. Дошкільне виховання. 2022. № 6. С. 16 – 19.
22. Поліщук В.М., Ільїна Н.М., Психологія сім'ї. Суми : Університетська книга, 2019. 290 с.
23. Полякова Г. Дитяче щастя в руках дорослих. *Психолог*, № 12, 2013. С. 14 – 16.
24. Поніманська Т. Дошкільна педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ.: «Академвидав», 2016. 456 с.
25. Романовська Д., Довгань М. Психологічна абетка для дітей. *Психолог*. 2023. № 9. С. 8 - 31.
26. Сіданіч І. До питання виховання культури взаємин батьків і дітей молодшого шкільного віку в сім'ї та школі. *Освіта і управління*. 2024. Т.7. № 2. С. 133-146.
27. Степанов О.М. Психологічна енциклопедія. Київ : Академвидав, 2026. 424 с.
28. Тищенко С.П. Психологія виховного впливу сім'ї на дитину. *Педагогічна серія* № 11. ,2018. С 36-48.

ДОДАТКИ

Додаток А

ОПИТУВАЛЬНИК «ВЗАЄМОДІЯ БАТЬКИ-ДИТИНА»

Допоможіть, будь ласка, у проведенні нашого дослідження. Прочитайте уважно наступні твердження і відмітьте ступінь погодження з ними по 5-ти бальній системі:

5 – безперечно, так (повне погодження з твердженням);

4 – взагалі, так;

3 – і так, і ні;

2 – скоріше ні;

1 – ні (абсолютне непогодження).

1. Якщо я чогось вимагаю від неї (нього), то обов'язково досягну цього.

2. Я завжди караю її (його) за погані вчинки.

3. Він(а) сам(а) зазвичай вирішує, який одяг вдягнути.

4. Мою дитину сміливо можна залишати без догляду.

5. Син (дочка) може розповісти мені про все, що з ним (нею) відбувається.

6. Думаю, що він (вона) нічого не досягне в житті.

7. Я частіше говорю йому (їй) про те, що мені в ньому (ній) не подобається, ніж про те, що подобається.

8. Нерідко ми разом робимо домашні справи.

9. Я постійно хвилююсь за здоров'я своєї дитини.

10. Я відчуваю, що непослідовний (а) у своїх вимогах.

11. В нашій сім'ї часто бувають конфлікти.

12. Я б хотів (хотіла), щоб він (вона) виховувала(в) своїх дітей так само, як я його (її).

13. Він (вона) рідко робить з першого разу те, про що я прошу.

14. Я його (її) дуже рідко сварю.

15. Я намагаюсь контролювати всі його (її) дії та вчинки.

16. Вважаю, що для нього (неї) головне – це слухатися мене.
17. Якщо у нього (неї) трапляється нещастя, в першу чергу він (вона) ділиться зі мною.
18. Я не схвалюю його (її) захоплення.
19. Я не вважаю його (її) таким розумним та здібним, як би мені хотілося.
20. Можу визнати свою неправоту та вибачитися перед дитиною.
21. Я часто думаю, що з моєю дитиною може трапитися щось жахливе.
22. Мені важко буває передбачити свою поведінку відносно нього (неї).
23. Виховання моєї дитини було б набагато краще, якби інші члени сім'ї не заважали.
24. Мені подобаються наші з ним (нею) стосунки.
25. Вдома у нього (неї) більше обов'язків, ніж у більшості його (її) друзів.
26. Вимушені застосовувати до нього (неї) фізичне покарання.
27. Він (вона) вимушений чинити так, як я говорю, навіть якщо він (вона) не хоче.
28. Думаю, я краще за нього (неї) знаю, що йому (їй) потрібно.
29. Я завжди співчуваю своїй дитини.
30. Мені здається, я його (її) розумію.
31. Я б хотів (ла) в ньому (ній) багато чого змінити.
32. Приймаючи сімейні рішення завжди враховуємо його (її) думку.
33. Думаю, що я тривожна(ний) мама (батько).
34. Моя поведінка часто буває для нього (неї) несподіваною.
35. Буває, що коли я караю дитину, мій чоловік (дружина, бабуся тощо) починає мене докоряти в надмірній суворості.
36. Вважаю, що в цілому я правильно виховую свою дитину.
37. Я висуюю до дитини багато вимог.
38. За характером я м'яка людина.
39. Я дозволяю йому (їй) самому гуляти біля будинку.

40. Я намагаюсь відгородити його (її) від труднощів та неприємностей життя.
41. Я не допускаю, щоб він (вона) помічала мої недоліки.
42. Мені подобається його (її) характер.
43. Я часто критикую його (її) із-за дрібниць.
44. Завжди з готовністю його (її) вислуховую.
45. Вважаю, що мій обов'язок – позбавити його (її) від будь-яких небезпечних моментів.
46. Я караю його (її) та такі вчинки, які здійснюю сам(а).
47. Буває, я мимовільно настраюю дитину проти інших членів сім'ї.
48. Я втомлююсь від повсякденного спілкування з ним (нею).
49. Мені приходится заставляти його (її) робити те, що він (вона) не хоче.
50. Я прощаю йому (їй) те, за що інші покарали б.
51. Мені хотілося б знати про нього (неї) все: про що він (вона) думає, як ставиться до своїх друзів тощо.
52. Він (вона) сам(а) обирає, чим займатися вдома у вільний час.
53. Думаю, що для нього (неї) я найближча людина.
54. Я заохочую його (її) поведінку.
55. Я часто висловлюю своє невдоволення ним (нею).
56. Беру участь у справах, які придумує дитина.
57. Я часто думаю, що хтось може образити його (її).
58. Буває, що я дорікаю та хвалю його (її), по суті, за одне і те ж саме.
59. Трапляється, що якщо я говорю йому, їй одне, те чоловік (дружина, бабуся) спеціально говорить навпаки.
60. Мені здається, мої стосунки з дитиною кращі, ніж в сім'ях більшості моїх знайомих.

Прізвище,

ім'я _____ вік _____ освіта _____

Ім'я

дитини _____ вік _____

№	Бали		№	Бали		№	Бали		№	Бали		№	Бали		Результат
	М	Б		М	Б		М	Б		М	Б		М	Б	
1			13			25			37			49			
2			14			26			38			50			
3			15			27			39			51			
4			16			28			40			52			
5			17			29			41			53			
6			18			30			42			54			
7			19			31			43			55			
8			20			32			44			56			
9			21			33			45			57			
10			22			34			46			58			
11			23			35			47			59			
12			24			36			48			60			

**Результати проведення опитування серед батьків за методикою
«ВБД»»(у %)**

№п/п	П. І. Д	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Б. І	10	50	60	30	30	30	10	70	90	40
2	Б. І	70	80	90	50	30	40	20	20	90	10
3	Г. С	80	70	80	10	90	10	50	40	70	80
4	Д. Т	20	40	50	40	10	40	20	40	80	80
5	Д. Н	80	90	70	50	60	20	10	60	70	70
6	З. В	90	40	60	10	10	10	20	50	80	40

7	Й. Т	40	80	60	60	30	30	30	60	60	60
8	К. В	20	10	10	70	30	30	40	20	80	90
9	К. Ю	80	80	90	40	60	10	40	50	60	70
10	Л. О	90	40	70	60	30	10	10	60	90	20
11	Л. П	20	100	70	20	70	50	60	40	50	80
12	Л. В	80	90	100	20	30	10	30	70	80	90
13	П. А	80	90	80	70	70	50	40	30	60	90
14	П. В	40	50	70	30	70	40	40	60	40	90
15	П. В	60	90	60	10	20	10	20	30	80	10
16	П. М	30	60	70	90	90	70	20	90	10	90
17	П. Б	90	50	70	40	40	70	10	20	90	90
18	П. Д	90	80	30	70	40	70	40	40	60	80
19	Р. П	80	80	80	70	30	50	30	50	70	70
20	С. О	70	70	90	70	30	20	10	50	70	50
21	С. С	100	40	60	30	20	10	30	20	70	20
22	Т. С	30	80	60	50	80	90	40	80	80	70
23	Ш. Д	90	80	60	40	30	50	20	60	70	60
24	Я. Ю	70	80	90	10	30	40	20	50	50	80
25	Б. Е	80	90	90	40	40	10	40	90	60	90
26	Г. О	50	80	80	40	30	10	20	20	90	50
27	Г. О	60	90	70	60	50	50	30	100	40	90
28	Д. Д	50	80	40	40	60	30	40	30	90	70
29	Д. І	70	90	60	70	40	80	50	30	80	70
30	Д. Ю	80	50	70	40	70	40	30	50	80	70
31	З. С	70	80	80	70	40	80	20	50	60	90
32	К. В	90	90	80	90	30	40	20	30	50	70
33	К. Т	70	80	30	20	20	10	20	40	80	20
34	К. Л	40	70	50	20	60	10	50	20	90	60
35	К. Е	20	40	30	70	50	90	30	60	60	90

36	К. Б	60	80	60	60	10	30	30	10	90	80
37	О. Ю	80	90	100	30	20	10	40	60	90	90
38	П. I	50	90	90	50	30	10	20	20	90	50
39	П. Д	70	90	80	70	70	60	50	30	70	90
40	П. В	40	50	60	90	60	90	40	80	80	100
41	П. А	90	40	70	40	70	70	10	20	90	90
42	П. Д	50	20	80	60	90	70	40	80	60	90
43	П. А	60	40	30	70	60	100	40	40	10	90
44	Р. М	70	90	80	70	70	60	50	30	70	90
45	С.С	60	80	80	70	80	40	40	70	50	50
46	Ф. Н	90	40	80	50	50	70	40	80	40	80
47	Ф. А	70	20	50	70	70	70	30	30	40	100
48	Я. Б	20	50	80	10	10	10	30	60	90	20

Додаток Б

Кінетичний малюнок сім'ї (автор І. В. Дубовіна)

Мета: виявити ставлення дитини до членів своєї сім'ї, сімейних відносин, що викликають тривогу чи конфлікти у того, хто малює, показують, як дитина сприймає взаємини з іншими членами сім'ї і своє місце в ній.

Ця методика (КМС) надає багату інформацію про суб'єктивну сімейну ситуацію досліджуваної дитини.

Хід виконання

Для виконання тесту дитині дається стандартний аркуш паперу для малювання, олівець і ластик. Інструкція випробуваному: «Намалюй свою сім'ю так, щоб кожен її член і ти були чимось зайняті» (інструкція дещо змінена, порівняно з авторською, тому що вимога малювати всіх членів

родини і себе не дає можливості одержати різносторонню інформацію про взаємини дитини в сім'ї у тих випадках, коли вона малює не всіх членів родини).

Інструкція для психолога

Тест КМС складається з двох частин: малювання своєї родини і бесіди після малювання. На всі уточнюючі запитання дитини варто відповідати без будь-яких вказівок. Наприклад, «можеш малювати, як хочеш». Під час малювання слід записувати всі спонтанні висловлювання дитини,

відзначати її міміку, жести, а також фіксувати послідовність малювання.

Після того, як малюнок закінчений, з дитиною проводиться бесіда за наступною схемою:

Хто намальований на малюнку? Що робить кожен член сім'ї?

Де працюють чи навчаються члени родини?

Як у родині розподіляють домашні обов'язки?

Які взаємини дитини з іншими членами сім'ї?

Обговорення результатів

У системі кількісної оцінки КМС враховуються формальні і змістові аспекти малюнка. Формальними особливостями малюнка вважається якість лінії дитини, яка малює, розташування об'єктів малюнка на папері, стирання малюнка чи його окремих частин, затушовування окремих частин малюнка. Змістовними характеристиками малюнка є зображувана структура і склад намальованої і реальної сім'ї дитини, особливості розташування фігур на малюнку, діяльність членів родини, представлених на малюнку, їхня взаємодія і розташування, послідовність зображення, малювання додаткових (не існуючих у реальності) членів родини, а також відношення речей і людей на малюнку. Показники спілкування такі самі, як і в тесті «Малюнок людини», однак наведемо додаткові показники щодо зображення сім'ї.

Показниками сприятливої сімейної ситуації є: зображення всіх членів родини, перевага на малюнку людей (у порівнянні з предметами), відсутність ізольованих членів родини, загальна діяльність членів родини чи їхня оберненість одне на одного.

Дитина не завжди малює всіх членів родини. Зазвичай вона не малює тих, з якими знаходиться в конфліктних стосунках. Іноді діти малюють людей, які не входять реально до складу родини (наприклад, при розлученні батьків).

Розташування членів родини на малюнку часто показує їхні взаємини. Важливим показником психологічної близькості є реальна відстань між окремими членами родини. Іноді між окремими членами родини знаходяться різні об'єкти, що є як би перешкодою між ними.

Загальна діяльність членів родини зазвичай свідчить про гарні сприятливі сімейні відносини. Часто загальна діяльність поєднує декількох членів родини. Це може свідчити про наявність внутрішніх угруповань у родині.

Зменшення або збільшення складу родини є ознакою порушення відносин. Малюючи свою родину, деякі діти зображують усі фігури дуже маленькими і розташовують їх на нижній частині аркуша. Це може свідчити про експресивність дитини, про її почуття неповноцінності в сімейній ситуації.

Відсутність будь-якого члена родини говорить про конфліктні відносини у дитини з ним та про негативні емоції по відношенню до нього. Часто на малюнку відсутні брати і сестри, що пов'язано з конкурентністю відносин з ними. Це може бути виражено неадекватною величиною окремих фігур, виділенням, більшим чи меншим промальовуванням фігур (наприклад, відсутністю у деяких фігур окремих частин тіла), стиранням.

Приміром, дитина намалювала молодшу сестру не тільки більшою, ніж вона сама, але навіть більшою, ніж батьки. Це може свідчити про ту виняткову увагу, яку батьки приділяють молодшій сестрі, про її особливе місце в ієрархії сімейних відносин.

До показників конфліктних відносин у родині відносяться бар'єри між фігурами, наприклад, розділення фігур «деревами в лісі», невідповідність словесного опису і малюнка. На деяких малюнках переважають не люди, а речі, найчастіше меблі.

Передбачається, що це також показує емоційну заклопотаність дитини з приводу своєї сімейної ситуації, яка тривожить її, і вона як би відкладає малювання членів родини, а малює речі, які не мають настільки сильної емоційної значимості.

Ворожість у сімейній ситуації показує агресивна позиція якої-небудь фігури, закреслені фігури чи зворотні профілі, деформована фігура, зображення різних фігур на різних боках аркуша чи на різних аркушах. На агресивність вказують також підняті догори чи розведенні в сторони руки з довгими пальцями у якої-небудь із фігур. Випадок, коли дитина не малює себе на малюнку родини (а також малює себе непропорційно маленькою чи в ізоляції від інших, чи нерухомою у порівнянні з іншими фігурами, чи такою, що стоїть спиною), особливо в сполученні з розташуванням фігур на нижній частині аркуша, загальним зменшенням розміру фігур, слабкою, переривчастою лінією — вказує на неприйняття дитини в родині, почуття неповноцінності в сімейній ситуації, відторгнення. Це слід припустити й у випадку, коли дитина замість родини малює тільки себе.

Вважається, що дитина найбільше деталізує, довше всього малює і прикрашає фігуру свого найбільш улюбленого члена родини. І, навпаки, якщо дитина негативно ставиться до кого-небудь, то малює цю людину неповно, без деталей, іноді навіть без основних частин тіла.

Коли відносини дитини конфліктні й тривожні, емоційно неоднозначно зафарбовані, вона часто використовує штрихування в зображенні того члена родини, з яким у неї не склалися ефективні зв'язки. В аналогічних випадках можна спостерігати стирання і перемальовування.

Як правило, першою дитина зображує найбільш значущу, емоційно близьку людину. Частіше — це фігура матері чи самої дитини, рідше — батька чи братів і сестер. Це підтверджується й особливостями самої намальованої фігури (декорування чи схематизм у протилежному випадку). Якщо дитина малює матір останньою, то найчастіше це пов'язано з негативним ставленням до неї.

Якщо дитина починає малюнок із зображення різних предметів, то це, імовірно, всього, захист від неприємного їй завдання. При гарному контакті психолога з дитиною відсунення в часі малювання родини відображує неблагополуччя сімейної ситуації.

Повернення до вже намальованих фігур відбиває їхню значимість для дитини. Повернення до якої-небудь деталі може вказувати на пов'язане з нею домінуюче переживання. Стирання намальованого може бути обумовлене як позитивним, так і негативним ставленням дитини до того, що вона намалювала. Певним моментом є кінцевий

результат перемальовування: якщо воно не привело до значного поліпшення зображення, то це, як правило, виражає конфліктне ставлення дитини до зображуваного члена родини.

На конфліктність відносин вказують також паузи перед малюванням.

Розташування фігур на лінії основи, проведення ліній під малюнком, перевага речей (у порівнянні з людьми) на малюнку можуть розглядатися і як симптоми тривожності.

ДОДАТОК В

Методика "Який Я?"

Експериментатор, користуючись поставленим далі протоколом (табл. 1), запитує у дитини, як він сам себе сприймає і оцінює по десяти різними позитивними якостями особистості. Оцінки, пропоновані дитиною самій собі, проставляються експериментатором у відповідні колонки протоколу, а потім переводяться в бали.

Таблиця 1 Протокол до методики - "Який Я?"

№ н/п	Оцінювані якості особистості	Оцінка по вербальній шкалі			
		так	ні	іноколи	не знаю
1	хороший				
2	добрий				
3	розумний				
4	акуратний				
5	слухняний				
6	уважний				
7	ввічливий				
8	умілий (здатний)				
9	працьовитий				
10	чесний				

Оцінка результатів

Відповіді типу «так» оцінюються в 1 бал, відповіді типу «ні» оцінюються в 0 балів. Відповіді типу «не знаю» і також відповіді типу «іноді» оцінюються в 0,5 бала. Самооцінка дитини визначається за загальною сумою балів, набраної нею за всіма якостями особистості.

Висновки про рівень розвитку

10 балів - дуже високий.

8-9 балів - високий.

4-7 балів - середній.

2-3 бала - низький.

0-1 бал - дуже низький.